

शुभारम्भ

❖ दिवड़गत प्रा.राजेन्द्र सुवेदी

कवि ओमप्रसाद कोइरालाका कविताहरू सामाजिक जीवनका नैतिक आदर्श, पारिवारिक जीवनका सहयोग र संवेदनाका पारस्परिक सहानुभूति, राष्ट्रिय गरिमाका शाश्वत संवेदनाका स्थितिहरू, विश्व मानव कल्याणका सन्देशजस्ता पक्षहरूमा संवेगपूर्ण अनुभूति प्रक्षेपण गर्न सफल बनेका छन् । यस्ता पक्षलाई कविताका विशिष्टताले यथासन्दर्भमा साक्ष्य गरेका छन् । यस सङ्ग्रहका कविताहरू राष्ट्रिय जीवनका सैद्धान्तिक, व्यवहारिक र हाम्रा आचरणका सन्दर्भलाई अभिव्यञ्जन गर्ने सन्दर्भलाई साक्ष्य गर्ने कविताहरू विभिन्न कोणका पक्षमा उपस्थापन गर्ने काम भएको स्थिति देखिन्छ । कविताको प्रतिष्ठा, त्यसमा थपिनुपर्ने गरिमाका सन्दर्भहरू कोइरालाका कवितामा विशिष्ट अवस्थाका विषय बनेर कविताको आवरण प्राप्त गरेका छन् । कविताले नेपालको राष्ट्रियता, प्राकृतिक संवेदना, सांस्कृतिक अवस्था तथा मानवीय आचरणलाई सम्बोधन गर्ने स्थितिको अवस्थालाई काव्यात्मक संवेदनाको पक्षलाई प्रतिष्ठित गर्ने काम गरेका छन् । उनका कवितामा अन्तस्चेतनाजन्य पीडा र मर्म, मानवीय संवेदनाको अभिव्यक्ति, प्राकृतिक संवेदना र सौन्दर्य सन्धान, जीवनभोगका अनुभूति, नैसर्गिक सृजना तथा प्रतिभा, राष्ट्रिय भावसंवेदना र तिनको समीक्षाजस्ता विषय समावेश गरिएका छन् ।

कवितामा सौन्दर्यसन्धान तर विषयको गम्भीरताले पनि प्रतिष्ठित हुने काम यहाँ भएको देखिन्छ । नेपाली कवितापरम्पराको वर्णमात्रिक वृत्तविधान तथा तिनको सृजना शृङ्खलामा जोडिन आएका प्रतिभाको समूहमा सामेल हुनआएका कोइरालाको सृजनाले कविताको गरिमालाई निकै सम्मानित बनाएको छ । कोइरालाका यस कृतिका कविताहरूमा केही व्याकरणगत मर्यादा र छन्दगत अनुशासनमा थोरै मात्र कसरमसर बाँकी छन् । कविका प्रतिभाको परिमार्जनका दृष्टिले व्युत्पत्तिका पक्षहरूको साधनामा अभ पनि कविले काव्यसाधनाका शिल्पहरू व्युत्पत्तिको पनि यहाँ उपयोग भएको स्थिति देखिन्छ ।

दिवड़गत प्रा.राजेन्द्र सुवेदी (कवि ओमप्रसाद कोइरालाको 'आफ्नै डम्फु' कवितासङ्ग्रहको भूमिकाबाट साभार)

अनैतिकता र बेइमानीको जुठेलामा हुर्किएको भृष्टता !

हिजो निरझकुशतन्त्र थियो, स्वेच्छाचारी शासनव्यवस्था थियो त्यसैले अनैतिकता मौलायो, भ्रष्टाचारले चरम रूप लियो; आसेपासे, बेइमान र भ्रष्टहरूको गिरोहलाई काखी च्यापियो; मुलुकको हितभन्दा आफ्नो व्यक्तिगत कमाउअभियानलाई प्राथमिकतामा राखियो अनि ती सबै हक्कतको विरोधमा बोल्ने र लेख्ने स्वतन्त्रता खोसियो भनेर नै त्यो निरझकुशताका विरुद्धमा जेहाद छेडिएको थियो। आन्दोलनको अँधीबेहरीको परिणामस्वरूप निरझकुशताको समाप्तिको घोषणामा सिङ्गै देशका देशवासी सडकमा खुसियाली मनाउन उत्रिएका थिए। मुलुकको समृद्धि सबै सबैको सपना थियो। कम्तीमा पनि अब जनताकै सहकार्यमा देश र जनता सम्झेकर कार्यसम्पादन हुने छ र मुलुक एउटा अँध्यारो कालखण्डबाट उज्यालो राजमार्गमा रफ्तारका साथ अगाडि बढ्दै छ भने सपना देशवासीले देखेका थिए।

जनताको सपना एकातिर, मुलुकको आवश्यकता अर्कातिर, इमान र निष्ठाको प्रदर्शनी कता हो कता जनताको बलिदानीले प्राप्त लोकतन्त्र भनेको त भ्रष्ट, लुटेरा, नक्कली चटकेहरूको बेइमानीको नाड्गो नाच प्रदर्शन गर्ने प्रदर्शनी स्थल वा मैदान पो बन्यो! 'कुकुरको पुच्छर बार वर्ष ढुङ्गोमा हाले पनि बाद्याको बाड्गौ' भनेभैं तथाकथित क्रान्तिकारीको रामनामी बर्कोले शारीर लपेटेर लुटको साम्राज्यमा ढुबुल्की मारेका नक्कली कठमुल्लाहरू, आफ्नो घरमा आफैले आगो लगाएर छिमेकीलाई भाँडा माख्ने खरानी बाँड्दै उदात शब्द-संयोजन / २

आदेशपालक अरौटे खेतालाहरू, मालिकको आदेश पालनमा लम्पसार पर्दै आफ्नै आमाको छातीमा लातीले टेकेर अर्काको आदेश पालनमा पिच्च थुक्न लाज नमाने राष्ट्रघातीहरू र 'मुखमा राम राम बगलीमा छुरा' भनेभैं प्रजातन्त्रको सफेद बर्कोले मुख छोपेर त्यसैलाई गायत्री मन्त्र जपेभैं जप्ने तर भए/ चलेका कलकारखानासमेत कौटीको भाउमा बेचेर मालिकको एकाधिकार बजार कायम गरी गुन तिरिदिने लम्पसारवादीहरूको अप्राकृतिक गठजोडलाई परमादेशको रसायनले जोडिदिने आदेश नै यो मुलुकको भाग्यनिर्माणको एक मात्र कडी हो भनेर बर्बराउनेहरू पनि सायद यतिखेर लाजले बोल्नसकिरहेका छैनन्!

हिजो पटक पटक, चार चार पटक परीक्षण गरिसकिएको म्याद सकिएको औषधिले, लुटेर खानपल्केका नक्कली सर्वहाराले, पैसा र अवसरका लागि मात्रै भए पनि घरमा आगो लगाउन तम्हिने चरम अवसरवादीले मुलुक र जनताको हितमा काम गर्न सक्तै सक्तैनन, उनीहरूको त्यो चाहना पनि होइन भने त घामजत्तिकै छर्लङ्गा थियो नै। तर 'टाँगामा बाँधेको घोडा'भैं स्वार्थको रक्ष्यानमा ढुबेकाहरू र अवसरका निमित परिक्रमा गर्ने धूपैरहरू निकै हात माथि उफ्रिएको पनि देखिएकै हो! हिजो सबै सबै सम्पूर्ण सत्यानाश भएको थियो अब सबै अवसरवादीहरू, स्वार्थी र लम्पटहरूको गठजोडलाई परमादेशी सुपर ग्लुले टाँसिदिएपछि एकाएक छुम्नतर भइहाल्छ, सबै सबै अवसरवादीका अवसरका घडा भरिन्छन् भने सोम शर्माको

सपना पनि यतिखेर फेरि पापको घडा फुटेर छताधुल्ल भएँ भएको छ, दुर्गीन्धत भएको छ ! अँ, केही ज्वाइँ समिध, भाइ, छोरी आदि आफन्त र नजराना तिर्ने आसेपासेलाई अवसरका लालीपप दिनसाकिएकैमा महान् क्रान्ति नै सम्पन्न गर्याँ भनेर डुक्रिँदै पनि छन् केही थान आदेशपालक लम्पटहरू ! फेरि अवसर पाइँने होइन, मौका परेका वेला ‘भाग शान्ति जय नेपाल’को ब्रह्मास्त्र प्रयोग गरिहाल्नुपर्छ, उद्धती उठाइहाल्नुपर्छ भने अभियानमा युरिया पनि हालिरहेकै छन् निर्लज्ज तमासेहरू ! मुलुकको साधन र म्नोतको दोहन भनेको ‘उल्फाको धन फुपूको श्राद्ध’ नै हो यसलाई जसरी, जुन तरिकाले र जेजस्ता निर्लज्ज तमासाका माध्यमबाट पनि गरि नै रहनुपर्छ भने लबस्तरो प्रवृत्ति भन् फोहोरमा मौलाएको मुला मौलाएँ भौलाइहेको छ ! निर्लज्ज र लबस्तराको कुनै ओखरी हुँदैन, नाइगिन लाज नहुनेहरूलाई तिमी त नाइगियौ नि भन्नुको पनि अर्थ हुँदैन । अहिलेको निर्लज्जता विगतदेखिकै पुनरावृति हो, यो अर्भै नाइगेभार हुँदै जाने छ भने कुरामा दुई मत हुनै सक्तैन । त्यसैले त समयको भागबाण्डा गरी गरी राज्यकोषको दोहनमा लम्पट भइरहेका छन् ! सबैको पालो पुर्याइरहेका छन् ! मानाँ शासनसत्ताको सञ्चालन भनेको पशुपतिको प्रसाद हो, जो त्यहाँ पुनेजित सबैले पाउनै पर्छ भने निर्लज्ज तमासा देखाइरहेका छन् !

सुतुरमुर्ग प्रवृत्ति मौलाएपछि, कथित नक्कली क्रान्तिको बर्कोले छोपेभैं गरेपछि, कुमुलोले नचाएको पुतलीजस्तो बाहिर देखिएको प्रमुख भइटोपलेको एउटा आकृतिलाई पछाडिबाट अर्केले इसाराले वा रिमोट थिचेर चलाएपछि शासनव्यवस्था

आफैँमा चटकेको तमासा बन्दोरहेछ ! बरु इमान, नैतिकता, निष्ठा, कर्तव्यपालना, देश र जनताप्रतिको जिम्मेवारीजस्ता सबै पक्ष लाजले भुतुकक हुँदारहेञ् र आफै सुइङ्कुच्चा ठोक्तारहेञ् ! कोही कसैलाई जिम्मेवारी दिनुअघि त्यो पदको गरिमाका बारेमा हेका राख्नसक्ने विवेक नभएपछि पदअनुसारको योग्यताको खोजी नै हुँदोरहेनछ, विषयविज्ञता भन्ने कुन चराको नाम हो भन्ने पनि अतोपत्तो नै नहुँदोरहेछ ! त्यसपछि योग्यता र क्षमताविहीनलाई दिइएको जिम्मेवारी ‘बोकाका मुखमा कुभिण्डो’ साबित हुँदोरहेछ । उसको ध्याउन भनेकै नैतिक अनैतिक जेसुकै होस् यो अवसरको सदुपयोग गरिहाल्नुपर्छ, भागशान्ति जय नेपाल गरिहाल्नुपर्छ भने हुँदो रहेछ ! क्षमता, योग्यता नभएको र ठिक बेठिक छुट्याउने विवेक पनि नभएपछि अरौटे खेताला भइदिनु र लाएअराएको गर्नु उसको नियति हुने नै भयो; परिणाम जेसुकै होस् उसको सरोकारको विषय हुनै नै भएन !

कृषिप्रधान देशमा असार लाग्यो, धान रोप्नुपर्ने वेलामा मल छैन ! यता सरकारमा बस्ने बुख्याँचाहरू चिच्याइरहेका छन्, ‘देशलाई कृषिउत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाइँने छ ।’ तर कृषिउत्पादनमा देश आत्मनिर्भर कसरी हुँच भने चाहिँ विचरालाई पत्तो नै छैन मात्र होइन जिम्मेवारीबोध पनि छैन र आफूले काम गर्ननसकेकोमा हीनताबोध पनि छैन ! नक्कली क्रान्तिकारी सर्वहाराहरू, नक्कली प्रजातन्त्रका ठेकेदारहरू र सत्ताका लागि जतिसुकै कमसल गमले पनि टाँसिनेहरूको बोली र व्यवहारमा तालमेल हँदै छैन, पटककै छैन ! सानो देशको सानो बजेट त्यसमा पनि विकासका निम्नि छुट्याएको भन् थोरै बजेट पनि खर्च हुनसकेको छैन भने कुरामा एकै

रति चिन्ता छैन ! जनता महाङ्गीको मारले थिचिएर उठ्नै नसक्ने भएका छन् त्यतातिर सोच्चेसम्म पनि फुर्सद छैन ! आफ्नै मुलुकमा उत्पादन गर्नसकिने कुराहरूमा अन्धाधुन्द आयात गरेर व्यापार घाटा बढिरहेको छ, त्यतातिर कोही कसैको चिन्ता छैन ! देशभित्र उत्पादन भएको तरकारी बिक्रीवितरणको व्यवस्थित संयन्त्र खडा गरिदिए कम्तीमा पनि तरकारी आयात गर्नुपर्दैनथ्यो नि, त्यतातिर सोच्चे फुर्सद छैन ! कुन टेन्डर कसलाई दिए पैसा आउँछ ? कसलाई कहाँबाट कहाँ सरुवा गरिदिए पैसा आउँछ ? कसको के कुन स्वार्थका निम्ति के के कुरामा हेराफेरी गरिदिए कति पैसा आउँछ ? भने मात्रको ध्याउन वा निलंज्जता सत्तामा पुगेकाहरूको देखिएको छ !

हेरेक व्यक्तिले वार्षिक नभए पनि मासिक आम्दानी र खर्चको हिसाबकिताब गर्छ र त्यसैअनुसार आफूलाई परिचालित गर्छ । राज्यको त एक वर्षको आम्दानी र खर्चको व्यवस्थित हिसाबकिताब हुने पर्छ र त्यसैअनुसार एक वर्षसम्म चल्नुपर्छ । त्यसैले संसारका सबै मुलुकमा बजेट भनेको अत्यन्तै सम्बेदनशील कुरा हो भने मानिन्छ तर अहिले हामीकहाँ अर्थमन्त्री भनेको अरैटे खेताला हो र उसले उसका मालिकको आदेशअनुसार कक्सका स्वार्थपूर्तिका लागि केके गरिदिनुपर्ने हो गरिदिनुपर्छ र उसले सम्पादन गरेका कार्यहरू ऐन, नियम, विधि, परम्परा, गोपनीयता, विशेषज्ञको परामर्श आदि कुनै पनि कुराको कसीमा घोटाइने पर्दैन भने साबित गर्न खोजिएको छ ! सत्ताको सर्वोच्च शिखरमा बस्ने अनि परिवारका नाममा व्यवसाय गर्ने अनि आफ्ना स्वार्थअनुसार करका दर तलमाथि

गर्ने ! व्यापारीको पैसामा बिकेर जजसको पैसा खाइयो त्यसै त्यसैको हितमा फरक फरक व्यवस्था लागू गरिदिनेजस्तो घटिया नाटकको मञ्चन गरिएको छ ! लाजसरम नभएपछि वा लाजसरम पचेपछि, फेरि फेरि अवसर पाइँदैन पाएका वेला लुटिहालाँ भने भूत सवार भएपछि, परमादेशी सुपर ग्लु सुक्यो भने त अवसर नै सकिन्छ भने त्रासले घर गरेपछि सरकार नामको बुख्याँचा बारीको बुख्याँचामा परिणत हुँदो रहेछ ! अहिले ठिक त्यही भएको छ र हामी निलंज्ज तमासा हेरिरहेका छौं ।

हाक्काहाक्की लुट्ने अनि त्यही लुट्लाई क्रान्ति ठाने तथाकथित सर्वहारा र प्रजातन्त्रका ठेकेदार भनाउँदाहरूको गठजोडले इतिहासमै कहिल्यै नभएको कलझूकित नाटकको मञ्चन गरेको छ । नक्कली भनेको नक्कली नै हो र त्यो कहिल्यै सक्कली हुँदैन ! थुन्सेले छोपुन्जेल यसो लुकेको छद्मभेषी सर्वहारारूपी अवसरवाद ढोकोले छोपेबित्तिकै हवाइँगै भएकै हो, अहिले भनै सर्वद्वा भएको छ ! मुलुकको नेतृत्व गर्ने अनि परिवारको व्यापारामा सहयोग पुग्ने नीति बनाउने ? यो राज्यद्वोह हो कि होइन ? हत्केलाले सूर्यलाई छेकेर अन्धकार पारेको भ्रममा पर्ने र सिसी टिभीको फुटेज मेटेर अपराधको ढाकछोप गर्नसकिन्छ भने बहुलदृष्टीपन भनै राज्यद्वोह हो कि होइन ? तस्करका संरक्षक तथा जनतामाराहरू अर्थात् अपराधको गर्तमा भासिँदै गरेका निलंज्जहरूले जनतालाई जबाफ दिनुपर्छ कि पर्दैन ? के भनेका छन् ज्योतिषले ? एकचोटि बोलि त दिनुहोस् महाशय !

-रमेश पोखरेल

यरा अड्कमा

विशेष संवाद

साहित्यिक- भवानी तावा/१०

कविता/गजल/हाइकु

घाँडो- रामबहादुर पहाडी/१९

बास्न... - कात्यायन/२७

विनाश... - राजकुमार खड्का/५१

तिमीसँग... - धृवकुमार सापकोटा/५३

अनुवाद/हाइकु/लघु कथा

हाइकु...- जय चक्रवर्ती/१७

अन्तिम...- डा. रञ्जना जायसवाल/१८

कथा/लघु कथा

हेडसरकी... - देवीप्रसाद घिमिरे/२०

आतङ्क- नन्दलाल आचार्य/४४

जडीबुटी- कुमार नेपाल/५२

यसपटक

हरि पराजुली/७

निबन्ध/दर्शन/समीक्षा/यात्रासंस्मरण

कुरा - खेमराज निरौला/२८

नेपालका...- प्राज्ञ विष्णु प्रभात/३४

कवि... - रमेशचन्द्र घिमिरे/४५

काठमाडौंदेखि... -

डा. फणिन्द्रराज निरौला/५४

स्थायी स्तम्भ

शिखर व्यक्तित्व

कवि अप्यय दीक्षित/६

निरन्तर...

वासुदेव अधिकारी/६०

समाचार/६२

अनूमूलि

प्रा.डा.नारायण गडतौला/६३

शब्द-संयोजन

(साहित्यिक प्रकाशन) वर्ष १९ अंडुक ४ पूर्णांडुक २१९/२०७९ साउन
जिप्रकाका द.नं. १४/२०६०/०६१

सल्लाहकार: डा. मोदनाथ प्रश्नित, प्रा. डा. जीवेन्द्र देव गिरी, राम विनय
प्रा. केशव सुवेदी, ई. महेन्द्र गुरुड

साहित्य सन्ध्याका लागि प्रकाशक/संरक्षक: वासुदेव अधिकारी

प्रधान सम्पादक: रमेश पोखरेल

कार्यकारी सम्पादक: सुमी लोहनी

सम्पादक: रूपक अलइकार

अन्तर्वर्ती संयोजन: अच्युत घिमिरे

वेम संयोजन: प्रशान्त खरेल

कला: गणेशकुमार जी.सी.

आतरण चित्र: आयुष्मी थापा

प्रतिनिधि: पुण्यप्रसाद खरेल(भापा), हरिप्रसाद तिमिल्सना (नेपालगञ्ज),
नमुना शर्मा (चितवन)

Email : s_samyojan@yahoo.com website: sahityasandhya.org.np

मुद्रण: विनायक प्रेस, धोबिधारा, काठमाडौं, मो. ९८४१४४७३२२

साजसज्जा: टच क्रिएसन प्रा. लि.

शिरोरुद्धक्षित

कवि अप्यय दीक्षित

संस्कृत वाडमय भाषा तथा साहित्यको विशाल भण्डार बनेर रहेको छ । पूर्वीय तथा पाश्चात्य जगत्मा संस्कृत भाषा र संस्कृत साहित्यको भूमिका उल्लेखनीय पाउन सकिन्छ । संस्कृत भाषा र साहित्यलाई विश्वसामु पुर्याउने कार्यमा अनेक विद्वान्, साधक, प्रतिभाहरूको जन्म भएको छ । त्यस्तै हामीले संस्कृत वाडमयमा सदा सर्वदा स्मरण गरिरहनुपर्ने अतुलनीय प्रतिभाका धनी विशिष्ट व्यक्तित्व कवि अप्यय दीक्षितको पनि उदय भएको छ । दीक्षितको जन्मसमयको विषयमा भने विद्वानहरूको मतैक्य पाउन सकिदैन तर पनि उनको जन्मसमय भने इ.पू. १५५० तिर भएको मानिन्छ । वेदान्त दर्शनका विद्वान् दीक्षितले ४०० को हाराहारीमा ग्रन्थहरू लेखेका छन् ।

वेदान्त दर्शनका प्रकाण्ड विद्वान् र कुवलयानन्द अलङ्कार ग्रन्थ आदिका रचनाकार दीक्षितको समय १७ औँ शताब्दीको पूर्वभाग हुनसक्ने उनका ग्रन्थानुसार अनुमान गर्नसकिन्छ । पारिवाकि र जन्मादिको विषयमा निश्चित गर्न र पहिचान गर्नसक्ने पनि उनका रचना र ग्रन्थहरूले भने संस्कृत वाडमयलाई भरिपूर्ण गराउन उनी सफल भएका छन् । वेदान्त आदि दर्शनमा

जस्तो प्रखर पाण्डित्य छ त्यस्तै आलाङ्कारिक ग्रन्थलेख र मधुर कवित्वलेखनमा पनि असाधारण निपुणता रहेको कुरा उनका ग्रन्थहरूले हामीलाई बताइरहेका छन् । शैव र वैष्णव धर्मावलम्बीहरूको बिचमा आएका अनेक प्रकारका समस्यालाई समाधान गर्न पनि दीक्षितले ठुलो भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ ।

वास्तवमा अप्यय दीक्षित संस्कृत जगत्का धरोहरका रूपमा चिनिन्छन् । उनले संस्कृत जगत्लाई विविध ग्रन्थ र रचनाले भरिभराउ गराएर गएका छन् । उनकै परिवारमा उनी मात्र नभएर अन्य सदस्यहरू पनि संस्कृतका ज्ञाता थिए भन्ने अनुसन्धानबाट थाहा पाउन सकिन्छ । उनले सम्पूर्ण जीवन संस्कृत साहित्यलाई नै समर्पण गरेका थिए । ध्यान, साधना र तपस्यामा नै उनी लिप्त भएर जीवन बिताएका थिए । उनले अलङ्कार विधान र कविताको तत्त्वका विषयमा खोज अनुसन्धान गरेका छन् । अलङ्कारका अनेक लक्षणको प्रतिपादन गर्दै साहित्यमा अलङ्कारको महत्त्वका विषयमा पनि चर्चा गरेका छन् । यसरी विविध क्षेत्र र विषयहरूमा अध्ययन गर्दै दीक्षितले ७२ वर्ष बिताएर यो धर्तीबाट बिदा भए ।

रूपेश अधिकारी

यसपटक

हरि पराजुली

वि.सं. २०४० जेठ १ गते भाषा जिल्लाको धरमपुरमा माता गझादेवी पराजुली र पिता योगेन्द्रप्रसाद पराजुलीका सुपुत्रका रूपमा जन्मिएका हरि पराजुलीले धर्नासो साहित्यसङ्ग्रह, विष्व साहित्य सङ्गालोजस्ता साहित्यिक पत्रिकाको सम्पादन गरेका छन्। हाल भाषाकै दमक नगरपालिका बडा नं.९ मा स्थायी बसोवास गरिरहेका पराजुली धर्नासो साहित्य प्रतिष्ठान, प्रवासी नेपाली साहित्य मन्च, साहित्य कला सङ्गमजस्ता संस्थामा क्रियाशील रहेका छन्। २०५६ सालदेखि नेपाली साहित्यका गीत, गजल, कविता लेखनमा सक्रिय उनको 'खाते' शीर्षकको पहिलो बालकविता प्रकाशित भएको हो। साहित्य सिर्जनामा सक्रिय रहेका उनी सामाजिक विकृति, विसङ्गति, अन्याय, अत्याचार, शोषण, विभेद आदिलाई नजिकबाट नियाल्ने र रूपान्तरणका पक्षमा आबाज बुलन्द गर्दै सरलताका माध्यमबाट गम्भीर भाव सम्झेण गर्ने विशेषताले युक्त कविका रूपमा परिचित छन्। सिर्जनाका माध्यमबाट सक्रियता देखाइरहेका र शास्त्रीय छन्दलाई नियन्त्रणमा राखी सिर्जना गर्ने यिनै स्रष्टाका तीनओटा कविता हामीले 'यसपटक' स्तम्भमा प्रकाशित गरेका छौं।

'उध्याउने हो हतियार फेरि' शीर्षकको उपजाति छन्दको पहिलो कवितामा छिमेकीको निर्लज्ज बलमिच्याइँ, जबरजस्ती र हेपाहा प्रवृत्तिलाई उजागर गर्दै त्यस्तो दुष्टताको सशक्त प्रतिकार गर्न सबै नेपालीलाई एकजुट हुन आहवान गरिएको छ। 'म हार मान्न सकिन' शीर्षकको पञ्चचामर छन्दको दोस्रो कवितामा पनि छिमेकीको मिचाहा प्रवृत्तिले, दादागिरीले नेपाली भूभाग गुमाइरहनुपरेको हुँदा नेपालीको एकताका माध्यमबाट हाप्रो भूमि रक्षाका लागि लिम्पियाधुरा पुन र विकृत राजनीतिलाई पनि ठेगानमा ल्याउँदै प्रत्येक नेपालीले हात हातमा खुँडा र खुकुरी बोकेर देशको रक्षामा जुट्नुपर्ने राष्ट्रवादी सन्देश सम्झेण गरिएको छ। 'प्यारो छ नेपाल यो' शीर्षकको शार्दूलविक्रीडित छन्दको तेस्रो कवितामा नेपालीको एकताका माध्यमबाट पछि हटेर होइन अगाडि बढेर यो प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण देशमा बसेका हामीले अन्धविश्वासमा होइन अन्तस्करणको दिव्य चेतनाका माध्यमबाट यो देशलाई नै मन्दिर मान्ने, मनका सबै विकार फाल्ने र सबै सबै जुटेर सत्कर्मका माध्यमबाट बुद्धको देश, शान्तिको देशका रूपमा यो पावन भूमिलाई संसारमा चिनाउन सम्पूर्ण युवालाई आफ्नो घर फर्किन आहवान गरिएको छ, यो सुन्दर धरतीको बन्दना गरिएको छ।

उध्याउने हो हतियार फेरि

भएर स्वार्थी किन हेन्तु हेप्छ
कम्जोर ठान्दै अनि साँध च्याप्छ
जा भन्हु जाँदैन भयो अटेरी
उध्याउने हो हतियार फेरि ।१।

लगेछ माटो घरको चिथोरी
सद्भावनाको दुनियाँ बिथोली
सकिन्न बस्नै चुपचाप हेरी
उध्याउने हो हतियार फेरि ।२।

बोकेर लाठी र खुँडा उचाल
आऊ भकुर्दै लु बनेर काल
विनाश होला तिनको मझेरी
उध्याउने हो हतियार फेरि ।३।

गराँ सबैरै जुट दाजु भाइ
यो देशको गौरव राख्नलाई
छ्यापेर पानी र जरो उखेली
उध्याउने हो हतियार फेरि ।४।

दानै दिएझैं अनुदान दिन्छ
दिएर आफै घरबार छिन्छ
छ बाघजस्तो तनको अटेरी
उध्याउने हो हतियार फेरि ।५।

म हार मान्न सकिन्न

लुसुकक आउँदै यहाँ छ बाघ भै छिमेकमा
अधीन पार्न खोज्छ त्यो चिथोर्न खोज्छ साँधमा
लुकेर लुट्न पल्क्यो लुटेर खान पल्क्यो
मजाक भो छिमेकमा र क्रोध अग्नि दन्कियो ।१।

नभाँड आज एकता नवीन मार्गमा जुट्ठै
सधैं सबै उठाँ जुटाँ र लिम्पियाधुरा पुगाँ
सचेत बन्नु मित्र हो नसोच्चु ख्याल ख्यालमा
छ देशको यहाँ कुरा गराँ मिलेर सामना ।२।

कहाँ रहेन मित्रता पहाडमा मधेसको
रहेन एकता भने कहाँ रहन्छ देश यो
व्यथा सहन्छ देशले त्यसै म हेर्न सकिन्न
मुसुकक मुस्कुराउँदै म हार मान्न सकिन्न ।३।

विकारको सिकार जो भयो उही विनासियो
अनेक राजनीति यो कता कता बटारियो
हुने छ के गेरे यो समाजको समुन्नति
म खोज्छ देशको यहाँ बचाउ गर्न ओखती ।४।

मरेर बाँच्नु के गरी हतारमा छ जिन्दगी
उचाल हात हातमा खुँडा छुरा सधैंभारी
म जालमा परेर नै खराब बन्न सकिन्न
मुसुकक मुस्कुराउँदै म हार मान्न सकिन्न ।५।

प्यारो छ नेपाल यो

हट्टने हैन सधैं अझै अीय बढौं गर्दै बढौं उन्नति
मर्नै पर्छ भने मराँ सहजले यो देश मेरो भनी
सोचे मात्र कतै खराब मनले यो चेतना भासियो
जुट्टै छौं अब दाजुभाइ बुझ लौ प्यारो छ नेपाल यो ॥१॥

डाँफे छन् वनमा बँदेल पनि छन् छन् ताल यी सुन्दर
तोरी, धान, मकै र फापर फली यो भूमि भन् ऊर्वर
बस्नै पर्छ चुम्पेर आज धरती के धाउने बाहिर
गर्ने हो श्रम नित्य यो अवनिमा गाडौं यसैको भर ॥२॥

सच्चा ज्ञान मिले सबै युवकमा होला यहाँ वैभव
बुझने छौं तब आत्मज्ञान सबले भेटे महामानव
घुम्दै मन्दिरमा पुगेर अब लौ के ज्ञान पाइन्छ र ?
आफैंभित्र छ दिव्य चेतन भने खोजेर के मिल्छ र ? ॥३॥

पैसा हैन रहेछ आखिर यहाँ बोकेर जाने छ को
सम्झे मन्दिर हो र हो मुलुक यो स्वर्गीय आनन्द हो
फालौला मनका खराब दुविधा सत्कर्मका खातिर
बाँचौला सब साथमा युवक हो फर्केर आऊ घर ॥४॥

धेरै वर्ण छ चार जातसरिको साभा सुनौलो घर
पाखा पर्वत शैलले प्रकृतिले नेपाल यो सुन्दर
यी भर्ना नद उच्च पर्वतहरू देखिन्छ सारा जब
सीता, बुद्ध सयाँ कला अरनिको यो देशको गौरव ॥५॥

खोक्रो शान्ति कहाँ म पाउँछु भनी सन्सार के धाउनु
खोज्ने शान्ति अवश्य नै यदि भने नेपालमा आउनु
सारा विश्व सचेतना भुवनमा फैलाउँदै ज्ञानले
हामी एक भई सदैव यसरी बाँचौं बडो शानले ॥६॥

❖ भगवानी तावा

साहित्यिक पत्रकारिताले नयाँ साहित्यकार जन्माउन र साहित्यकारहरूको स्तरोन्नतिमा सघाउँछ

वि.सं. २०३० असार ३० गते साविक नाडुगिन ९ छापे हालको फिदिम नगरपालिका वडा नं. १ पाँचथरमा आमा गोपीमाया जबेगु र बुबा डिल्लीराम तावाका सुपुत्रका रूपमा जन्मिएका भवानी तावाले स्नातकसम्मको शिक्षा हासिल गरेका छन् । २०५२ सालमा ‘मोतीको मोल आँसुमा’ शीर्षकको कविता प्रकाशित गरेर नेपाली साहित्यमा पदार्पण गरेका तावा कविता, हाइकु, यात्रासंस्मरण, समीक्षालेखनजस्ता विविध क्षेत्रमा कलम चलाइरहेका छन् । लिम्बू भाषाका आधा दर्जनभन्दा बढी पत्रिकाहरूको सम्पादन गरेका र ‘लिम्बू छन्द’ सहलेखन, ‘न्वारान नभएको अक्षांश’ कवितासङ्ग्रह, एउटा लिम्बू भाषाको कवितासङ्ग्रह र अर्को लिम्बू भाषाकै बालकवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरेका तावाले विभिन्न सम्मान तथा पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् । साहित्यसिर्जना तथा विभिन्न संस्थामा रहेर सक्रियता देखाइरहेका तावासँग शब्द संयोजनका लागि अच्युत घिमिरेले गर्नुभएको संवाद यहाँ समावेश गरिएको छ ।

**अच्युतः आजकल सिर्जनशील कार्यमा समय
कसरी व्यतीत गर्दै हुनुहुन्छ ?**

तावा: स्थानीय चुनावले देशभर जनप्रतिनिधि चुन भनी चुनाव घोषणा भएकाले नेताहरूका जनताप्रति प्रतिबद्धता (घोषणा-पत्र)मा भएका विषयहरू अध्ययन

गर्ने र चुनावपछि जितेका पार्टीहरूले आफ्नो घोषणा-पत्र र जनतालाई दिएको आश्वासन कर्तिको लागू गर्नु भन्ने विषयलाई नेपाली समुदायमा लेखेर सार्वजनिक गर्ने सोचमा छु ।
अच्युतः कवि बन्ने सोच कसरी आयो ?

तावा: पहिले मा.वि. पद्दा विद्यालयमा हुने कविगोष्ठीमा रहरले कविता लेखियो । पछि लेख्दै जाँदा स्थानीय पत्रपत्रिकामा प्रकाशन भए । जिल्लान्तर हुँदै नेपालका विभिन्न जिल्लाबाट प्रकाशन हुने पत्रपत्रिकाहरूसँग सम्बन्ध बढयो । कविताहरू प्रकाशन हुने क्रम बढेसँगै धेरै पाठक मित्रहरूले लेख्न प्रोत्साहन गरेपछि कविता लेख्ने र प्रकाशन गर्ने लत लायो र निरन्तर लेखियो ।

अच्युतःलेखनका स्रोतहरू कसरी बढ्नु हुन्छ ?

तावा: सामाजिक भोगाइ प्रारम्भक लेखनका स्रोत हुन् तर आफ्नो लेखनसँग सम्बन्धित विषयका पुस्तक, पत्रपत्रिका, पुस्तकालय, साथीभाइसँगको साहित्यिक, वैचारिक, सांस्कृतिक बहस, विभिन्न जातजातिका चाडपर्व, संस्कृतिलाई नजिकबाट अध्ययन अनुसन्धान गर्दा प्राप्त हुने ज्ञानको सदुपयोग गर्ने गर्छु ।

अच्युतः नश्लीय चेतनाको कुरालाई कवितामा कसरी उठान गर्नुहुन्छ ?

तावा: नश्लीय चेतनालाई साँधुरो घेरामा राखेर हेर्नु हुँदैन । सबै जातजातिका आआफै संस्कार, संस्कृति र सामाजिक मान्यताहरू हुन्छन् । खस नेपाली साहित्यले आफ्नो भाषासाहित्यलाई समृद्ध बनाइसकेको छ तर नेपालमा रहेका आदिवासी, जनजाति लेखक, कविहरूले आफ्नो समाज, पहिचान, संस्कृति, मिथकको प्रयोग गरेर नेपाली साहित्यमा लेख्न सुरु गरेको धेरै

भएको छैन । वैरागी काइला, थाम्सुहाड पुष्ट सुब्बाले २०२१ सालदेखि फाटफुट लिम्बू मिथक कवितामा प्रयोग गरेको देखिएको हो तर ५६ सालदेखि सिर्जनशील अराजक, उत्तरवर्ती सोच (२०६०) र रझावाद (२०६१)ले चाहिँ राई, लिम्बूहरूका नश्लीय चेत भक्लने धेरै कविता लेखेका छन् । यी समूहको लेखनमा मेरो पनि सहभागिता छ । **अच्युतः अग्रजहरूलाई सम्झनु पन्यो भने कसरी सम्झनु हुन्छ ?**

तावा: साहित्य लेखनमा लामुअधि जोकोही पनि अग्रज स्रष्टाहरूको लेखन अध्ययन गरेर नै प्रभावित हुन्छन् र लेख्न उत्साहित हुन्छन् । म विद्यार्थी छँदा बालकविता, कथाहरू पढ्थैँ । जब २०४९/०५० सालमा एस.एल.सी.परीक्षा दिएपछि नितिजा प्रकाशन नभएसम्म फुसदै-फुसद भयो त्यति वेला मैले साथीहरूसँग भूपी शेरचनको ‘घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे’, पारिजातका कविताहरू, वैरागी काइलाका कविताहरूलगायत धेरै पुस्तक पढ्ने अवसर पाएँ । नबुझिएका कविताहरूको भावार्थबारे थाम्सुहाड पुष्ट सुब्बालाई सोध्थैँ । यिनै धेरै अग्रज स्रष्टाहरूको प्रेरणालाई सम्मानपूर्वक सम्झनुपर्छ

अच्युतः ६०-६१ सालसम्म नेपाली कविता लेखनमा निकै सक्रिय भएर लाग्नुभएको थियो ? त्यसपछि लेखनमा सारै निष्क्रिय हुनुहुन्छ । त्यो सक्रियता र निष्क्रियताका कारणहरू बताइदिनुहोस् न ।

तावा: वि.सं. २०६१ सालमा धेरै पुस्तकहरू

पढियो, अलमलिने ठाउँ पनि कहाँ थिएन । त्यसैले लेख्न र धेरै पत्रपत्रिकामा कविता र लेखहरू प्रकाशन गर्नसकिन्थ्यो । सूचना र घटनाक्रम जान्न र बुझ्न पत्रपत्रिका नै पढनुपर्थ्यो । अहिले टिभी, युट्युब, फेसबुकजस्ता विद्युतीय सञ्चार माध्यमको बढ्दो प्रयोगले मानिसलाई यान्त्रिक बनाइसकेको छ । पत्रपत्रिका किन्ने र पढ्ने परम्परा घटेर गएको छ । हिँड्ने, डुल्ले साथीभाइसँग भेट्ने, छलफल गर्ने, फुर्सद पनि कोहीसँग पर्याप्त हुन् । फेसबुक हेरे कोठैमा लुकेर बस्ने परम्पराले सिर्जना शक्ति निस्त्रिय बनाएको छ । यसको प्रभाव मलाई पनि परेको महसुस गरेको छु ।

अच्युतःलिम्बू साहित्यको उत्थानमा चाहिँ कसरी लागिरहनुभएको छ ?

तावा: लिम्बू साहित्यको विकास होस् भनेर सुरुमा हामीले पत्रिका प्रकाशन गर्न लछामी सेर्मा, राजेन्द्रकुमार जबेगूलगायत १२ जना समूहको बैठक बस्याँ र सुम्हालुड नामक पत्रिका निकाल्ने भनी न्वारान गच्याँ र त्यो दुई भाषा (लिम्बू-सिरिजझागा लिपि र नेपाली)मा निकाल्ने निर्णय भयो । दुई अड्कसम्म प्रकाशन हुँदा लगभग दशजना नयाँ स्रष्टा उत्पादन भए । त्यसपछि हामीमा स्वार्थ बढ्यो र सिरिजझागा लिपि, लिम्बू भाषा मात्र भएको पत्रिका थाइसाइ निकाल्ने भनी यही समूहमा छलफल भयो र निकाल्ने निधो भयो । थाइसाइ पत्रिकामा पहिलोपटक मैले पनि लिम्बू कविता लेख्यौं र प्रकाशन भयो । मजस्तै दर्जनाँ नयाँ स्रष्टा थपिए । धेरै वर्ष बिते,

पत्रिका सबै प्रकाशन हुन छाडे । त्यसपछि २०७२ सालमा भित्राइगी काइलाको संयोजकत्वमा सदस्य भवानी तावा, चन्द्र योइया, खडगनारायण आइदेम्बे, निशा लोवा, निरन्ती तुम्बापो र सागर केरूड संलग्न याकथुड प्रज्ञा-प्रतिष्ठान गठन गरी अन्तर्राष्ट्रिय याकथुड साहित्य सम्मेलन भयो । त्यो सम्मेलनले लिम्बू साहित्यलाई समृद्ध पार्न ३४ जना स्रष्टाहरूलाई लिम्बू भाषाका उपन्यास, कविता, महाकाव्य, खण्डकाव्य, निबन्ध, कथा, सामालोचना, नाटक, व्याकरणलगायतका विधामा पुस्तक लेख्न जिम्मेवारी दिइयो । पुस्तकको स्तर र प्रकाशनयोग्य छ या छैन भन्ने हेर्न विषय विशेषज्ञ ९ सदस्सीय समिति गठन भयो । यो समितिले नेपाली साहित्यको स्तरमा लेखिएको छ छैन र यो प्रकाशन गर्नयोग्य भए/नभएको मूल्याङ्कन गर्ने जिम्मेवारी लिएको छ र हालसम्म १५ वटा विभिन्न विधाका पुस्तक प्रकाशन भइसकेका छन् र यो याकथुड प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले साहित्यिक पुरस्कार, पत्रकारिता पुरस्कार, नवोदित स्रष्टा पुरस्कार र यम्बुगेन नाजम (याकथुड प्रज्ञा प्रतिष्ठान सम्मान) पनि हरेक वर्ष अर्पण गर्दै आएको छ । यो संस्थाले साइदाइवा स्मारिका, काराइवा पत्रिका र ओधिझगा (बालपत्रिका) पनि प्रकाशन गर्दै आएको छ ।

अच्युतःपाँचथरका स्रष्टाहरूबाट विभिन्न साहित्यिक आन्दोलन र वादहरू सुरु भए । कुन उद्देश्यका लागि र किन ती

आन्दोलन र वादहरू सुरु भए ? तपाइँ
त्यसको प्रत्यक्षदर्शी भएकाले आफूले बुझेका
कुराहरू बताइदिनुहोस् न ।

तावा: वि.सं. २०२० सालमा तेस्रो
आयाम दार्जिलिङ्गबाट सुरु हुँदा पाँचथरका
वैरागी काइँला तेस्रो आयाम पत्रिकाका
सम्पादक थिए । त्यो आन्दोलन नेपाली
साहित्यमा स्थापित भयो, सबैलाई विदितै
छ । त्यसपछि भवानी धिमिरेको सङ्गतमा
पाँचथरका राजेन्द्र परदेशीले ‘भोक कविता
आन्दोलन’ र ‘एक लाइने कविता
आन्दोलनमा’ लागेर कविता लेखे । २०४६

अधि पञ्चायतविरुद्ध धेरै साहित्यिक
आन्दोलनहरू भए । त्यो सत्ता शक्तिको
विरोधमा भएका सशक्त आन्दोलनहरूले
जनतामा चेतना आयो । त्यसपछि
कृष्ण धरावासीले लीलालेखन भापामा
हुर्काए । पाँचथरे भए पनि हाइयुग अज्ञात
र उपेन्द्र सुब्बाले सिर्जनशील अराजकता
काठमाडौँमा बसेर नश्लीय बोधको बहस
चलाए, पाँचथरमै बसेर मलगायत सगुन
सुसारा, राज माझलाक भएर उत्तरवर्ती सोच
(२०६०) नामक विचार बहसमा ल्यायौँ ।
हाप्रो उद्देश्य साहित्यमा पहिचानको बहस
गर्नु हो । त्यसपछि रझावाद (२०६१)
धर्मेन्द्र विक्रम नेम्बाड, स्वप्निल स्मृति,
समदर्शी काइँलालगायतका साहित्यिक
मित्रहरूले काठमाडौँबाट बहसमा ल्याए ।
यी सबै साहित्यिक आन्दोलनहरूले नेपाली
साहित्यमा फरक किसिमको बहस हुनुपर्दछ

भन्ने जिकिर गरेका छन् । नेपाली साहित्यमा
एकल धर्म, पहिचान र पाठ्यपुस्तकमा
विभेद भएका विषयवस्तुलाई खबरदार
गरेका छन् । अब एकल सोचको पर्खाल
भत्काउन नेपालभित्र रहेका हरेक जात-
जातिका साहित्य, धर्म, संस्कृति र
पहिचानको मूल्याङ्कन हुनुपर्छ, अनुसन्धान
हुनुपर्छ । समृद्धिको लागि प्रकाशनमा
सरकारले जिम्मेवारी लिनुपर्छ भन्ने हो ।

अच्युतः तपाइँ स्वयम् उत्तरवर्ती सोचको
अभियानकर्ता हुनुहुन्छ । यस अभियानमा
किन लाग्नुभयो ?

तावा: उत्तरवर्ती सोचले नेपाली साहित्यमार्फत
विश्व साहित्यमा र विश्व राजनीतिमा अनि
नेपालभित्रको राजनैतिक विभेद, साहित्यिक
विभेदको बुँदागत अस्वीकार र आफ्नो
हकका सन्दर्भमा दाबीहरू पनि घोषणा
गरेका छन् (क) तथाकथित भूमण्डलीयको
अस्वीकार (ख) समग्रतावादी सार्वभौमिक
सत्यको अस्वीकार (ग) स्वस्वायत्तता
र आत्मनिर्णयको अधिकारको दाबी
(घ) बहुलवादी नेपाली साहित्यमा नयाँ
अस्तित्वको दाबी (ङ) नेपाली साहित्यमा
समग्र राष्ट्रिय साहित्यको सम्मान र
मान्यताको दाबी (च) उत्तर आधुनिक
साहित्य निर्माणमा पूर्वीय चिन्तनको
सैद्धान्तिक खोज (छ) सत्ताशक्ति निर्मित
इतिहासको अस्वीकार । यिनै बुँदाभित्र हामी
साहित्य लेखनमा लागिरहेका छौं ।

अच्युतः आफ्नो जातिको गौरवमय

**सांस्कृतिक परम्पराका बारेमा तपाइँले
बुझेका कुरा बताइदिनुहोस् न ?**

तावा: लिम्बूजातिका हरेक संस्कृति, चाडपर्व, ऋतुहरू, परम्परा, अनुष्ठानहरूसँग साहित्य जोडिएको हुन्छ । हामीले 'लिम्बू छन्दहरू' नामक पुस्तक २०६८ सालमा निर्माण गर्दा थाम्सुहाड पुष्ट सुब्बा, लछामी सेर्मा, राजेन्द्र जबेगु 'हाङ्गामाड', भवानी तावा र यलम्बर थाम्सुहाडले माइधः, लालिङ्गोत/नाम्लिङ्गोत, मुन्धुम, नुवाप्पा, खाहुन, केसाम, पालाम, ख्याली, तुवा, हाक्पारे, हाम्लाक्वा, ताम्के, पाइसाम्लो, तुम्येन्, साक्नात्, चासोक र यक्वा छन्दहरू निर्धारण गरी पुस्तक प्रकाशन गरेका थिएँ । लिम्बूजातिको जन्म, विवाह, मृत्युसंस्कारमा, हाटबजार, मेलापात, पाहुना आउँदा/जाँदा, नयाँ घरमा सर्दा, उँधौली, उँभौली पर्व हरेक कृयाकलापमा काव्यात्मक लोकसाहित्य वाच्यशास्त्र र लेख्यशास्त्र लिम्बूवाङ्मयमा भेट्न सकिन्छ ।

**अच्युतःआफ्नो जातीय संस्कृतिको उत्थानका
लागि भने कतिको समय दिँदै हुनुहुन्छ ?**

तावा: आफ्नो संस्कृति सबैलाई माया हुन्छ तर अहिले पाश्चात्य संस्कृतिले नेपाली संस्कृतिलाई लोप पार्ने अवस्था आएको छ । यो अवस्थाबाट लिम्बूहरूको संस्कृति अछुतो रहन्न । त्यसैले नेपाली संस्कृति सबै पुनःउत्थान गर्ने र जीवित राख्न सरकारसमक्ष हामीले दबाब सृजना गर्न सांस्कृतिक समूह, साहित्यिक संस्थाहरू सक्रिय चेतनशील हुन आवश्यक छ । पाठ्यपुस्तकहरूमा

प्रशस्त संस्कृतिसम्बन्धी पाठहरू राखिनुपर्दछ । विद्यार्थी अवस्थादेखि नै चेतना फैल्याउनुपर्दछ । त्यही कार्य गर्न हामीले याकथुइ प्रज्ञा-प्रतिष्ठान गठन गरेर साहित्य संस्कृतिको उत्थान कार्यमा लागिरहेका छौं । अच्युतःतपाइँ साहित्यिक पत्रकारका रूपमा पनि परिचित हुनुहुन्छ । नेपाली साहित्यको विकासमा साहित्यिक पत्रिकाको भूमिका कस्तो रहेको छ ? बताइदिनुहोस् न ।

तावा: मैले लेख्न थाल्दा त्यति प्रशस्त पत्रिकाहरू प्रकाशन हुँदैनथे । सम्पर्क पनि थिएन । कविता लेखेपछि गोष्ठीमा वाचन गरेर यतिकै राख्ने चलन थियो । २०५२ सालमा पाँथरबाट सुनगाभा नामक मासिक पत्रिका प्रकाशन भयो । त्यहीं मेरो पहिलो कविता प्रकाशन भएसँगै मेरो साहित्यिक यात्रा सुरु भयो । साहित्यिक पत्रकारिताले नयाँ साहित्यकार जन्माउन र साहित्यकारहरूको स्तरोन्नति गर्न सहयोग पुग्छ । सुम्हालड पत्रिका हामीले प्रकाशन गर्दा लिम्बू र नेपाली भाषामा धेरै कवि, कथाकार र लेखक जन्मे । ती मष्टाहरू अफै पनि सक्रिय छन् । लिम्बू भाषाको थाङ्गामा पत्रिका निकाल्दा लिम्बू कविहरू, कथाकारहरू, निबन्धकारहरू जन्मे । अहिले लिम्बू साहित्यमा अग्रज उनीहरू नै छन् । पुस्तक लेखनयोग्य भएर कृतिहरू भटाभट प्रकाशन भए । साहित्यिक पत्रकारिताले साहित्यिक जनशक्ति उत्पादन गर्छ र साहित्य विकासमा ठुलो योगदान पुग्छ, उत्तराधिकारीहरू प्रशस्त जन्मन्छन्,

साहित्य समृद्ध हुन्छ ।

अच्युतः मेची अञ्चलको केन्द्रमा रहेर साहित्यिक गतिविधिमा संलग्न हुनुहुन्छ ।

मेची अञ्चलको साहित्यिक गतिविधिबारे सङ्क्षेपमा बताइदिनुहोस् न ।

तावा: ताप्लेजुड, पाँचथर, इलाम र भापा जिल्लामध्ये पाँचथर जिल्लाले देशव्यापी नयाँ विचार र सोच साहित्यमा भिर्याएर अघि बढेको देखिन्छ । जस्तै : तेस्रो आयाम, सिर्जनशील अराजकता, उत्तरवर्ती सोच, रझावाद आदि । कृष्ण धरावासी पाँचथरे भए पनि भापा कर्मथलो बनाएर लीला लेखन विचारलाई अघि बढाए । समग्रमा जनसङ्ख्याको हिसाबले भापा साहित्यिक गतिविधिमा अघि छ किनभने कृति प्रकाशन, पत्रिका प्रकाशन र कार्यक्रमहरू त्यहाँ बढी हुने गर्नेन् । त्यसपछि इलाम पनि ठुला ठुला राष्ट्रव्यापी कार्यक्रम गर्न सदैव सक्रिय देखिन्छ । ताप्लेजुड दुर्गम र लेखक सङ्ख्या कम भएकोले कमै गतिविधि भएको देखिन्छ ।

अच्युतः एउटा सशक्त कविको नाताले भर्ने, आजको नेपालको कविताको अवस्था कस्तो छ ? बताइदिनुहोस् न ।

तावा: पहिले अग्रज कविहरू थेरै थिए र तुलना गर्न सहज हुन्थ्यो । अहिले जनसङ्ख्याको हिसाबले धेरै कविहरू छन् । सबै कविका कविताहरू अध्ययन गर्न सामग्री (पुस्तकहरू) पनि प्राप्त हुन तर जाति पनि कविहरूका कवितासङ्ग्रह र पत्रपत्रिकामा

प्रकाशित कविताहरू पढ्दा स्तरीय र राम्रा छन् । अहिले पहिचान भल्क्कने कविता बढी पढन पाइन्छ ।

अच्युत : तपाईँ फोटो पत्रकारको रूपमा समेत परिचित हुनुहुन्छ । राम्रो फोटो पत्रकारमा हुने गुणहरू बताइदिनुहोस् न ।

तावा : फोटो पहिले सौखले खिचेर सुरु गरेको हुँ तर खिच्ने अनि राख्दा मात्र पनि त्यसको महत्त्व नहुने रहेछ । त्यसपछि मैले दैनिक पत्रिकाहरूमा, मेगेजिनमा प्रकाशन गर्न सुरु गरै । त्यसपछि फोटोबारे अग्रज फोटो पत्रकारबाट पनि ज्ञान लिने अवसर मिल्यो । धेरै विषय हुन्छन् जस्तै जैविक विविधता, खेलकुद, पशुपंक्षी, अपराध, बाढीपहिरो, तालतलैया, संस्कृति, मठमन्दिर आदि । मेरो विषय भनेको साहित्यकारहरूको पोट्रेट फोटो र जैविक विविधतासम्बन्धीका फोटोहरू सङ्कलन प्रकाशन गर्ने हो । राम्रो र गुणात्मक फोटो समाचारले खोजेको कथा छर्लझा हुनेगरी फोटो बोल्नुपर्छ । फोटो पत्रकार चन्द्रशेखर कार्कीसँग फोटोबारे चर्चा गर्दा भन्ने गर्नुहुन्छ, “सही समय, सही ठाउँमा सही खिचाइ (right time, right place and right click) हुनुपर्छ । “फोटोले समयलाई रोक्छ ।”

अच्युतः हुलाक टिकट पनि सङ्ग्रह गर्नुहुन्छ । यो सोच चाहिँ कुन उद्देश्यका लागि हो ?

तावा: हुलाक टिकट खुल्ला विश्वविद्यालयजस्तो हो । यो सङ्कलन गर्दा धेरै विषयको ज्ञान हुन्छ । अदृश्यरूपमा

ज्ञानको भण्डार बढ्छ । टिकट पनि धेरै विषयमा प्रकाशन हुन्छ । जस्तै बृद्ध टिकटमाला, हिमाल टिकटमाला, मठमन्दिर टिकटमाला, जैविक विविधता टिकटमाला, साहित्यिक, राजनैतिक, समाजसेवी टिकटमाला आदि । मेरो खास सङ्कलन गर्ने विषय साहित्यिक व्यक्तित्व, हिमाल र जैविक विविधता टिकटमाला हो । हरेक टिकटमा शीर्षकअनुसार टिकटको विषयमा तथ्य जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

अच्युतः साहित्यको उत्थानका लागि भावी योजनाहरू बनाउनुभएको भए बताइदिनुहोस् न ।

तावा: सुम्हालुड साहित्यिक पत्रिका लिम्बू नेपाली भाषामा नियमित वर्षमा १ अड्क निकाल्ने । नयाँ स्रष्टाहरूलाई लेखन प्रोत्साहन गरेर साहित्यमा सक्रिय बन्नका खातिर रेड पान्डा प्रकाशन नामक प्रकाशनमार्फत निरन्तर साहित्य सेवामा लागेको छु । रेड पान्डा प्रकाशनबाट हालसम्म चारवटा पुस्तक प्रकाशन भइसकेका छन् ।

अच्युतःनेपाली साहित्यको विकास (नेपालभित्र बस्ने सम्पूर्ण जातजातिका मातृभाषा साहित्यसमेत)का लागि सरकारले केकस्ता योजनाहरू अगाडि सारिए हुन्थ्योजस्तो लाग्छ ? आफ्नो धारणा बताइदिनुहोस् न ।

तावा: खस नेपाली साहित्यमा सरकारले नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमार्फत धेरै लगानी गर्छ तर नेपालमै बसोवास गर्ने आदिवासी,

जनजातिहरूका भाषा साहित्यमा नेपाल सरकारले विभेद गरेको सत्य हो । त्यसैले सरकारले सबै नेपालभित्र बस्ने नेपाली जनताका भाषा, धर्म, संस्कृति र साहित्यलाई विभेदमुक्त गर्नुपर्छ । एक कक्षादेखि उच्च शिक्षासम्मका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको मूल्याङ्कन गर्दा सरकारले कति विभेद गरेको छ भन्ने तथ्य थाहा लाग्छ त्यसैले सरकारले पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र साहित्यमा समान मान्यता दिएर विभेदमुक्त भए राष्ट्रको साहित्य अन्तर्राष्ट्रियस्तरको हुनबाट कसैले रोक्न सक्दैन ।

अच्युतःअन्य स्रष्टाभन्दा आफूलाई फरक देखाउनुपर्दा तपाइँको लेखनमा भएका फरकपनहरू बताइदिनुहोस् न ।

तावा: ‘प्रकाशनपछि लेखकको मृत्यु हुन्छ !’ रोलाँ वार्थले भनेका छन्, त्यसैले पाठकलाई जिम्मा ।

अच्युतःमैले सोधन बिसेका, तपाइँले भन्नै पर्ने कुराहरू छुटेका हुनसक्छन् । त्यस्ता कुराहरू सङ्क्षेपमा बताइदिनुहोस् न ।

तावा: माथिका प्रश्नहरू नै धेरै भए मेरालागि । धन्यवाद ।

अच्युतःतपाइँका अमूल्य विचारहरू पाठकलाई बझ्ने मौका दिनुभएकोमा विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

तावा: आफ्ना कुरा राख्ने अवसरका लागि तपाइँ तथा शब्द संयोजन पत्रिकापरिवारलाई पनि धन्यवाद छ ।

❖ जय चक्रवर्ती

एम. १/१४९,

जवाहरविहार रायबरेली-२२९०९० भारत

हाइकु

मल न पानी

कसरी होला फेरि

खेती किसानी ! ।१।

छुरी, बन्दुक

बम, तर्बार, चक्कु

सबै हाँ हामी ।२।

हामी मान्छे थ्याँ

हाम्लाई के बनायो

जाति धर्मले ।३।

अब बुझियो

वेला बितेको हैन

बितेका हामी ।४।

के ले'र आयौ

सोचीसम्भी बताऊ

के ले'र जान्छौ ? ।५।

धर्मको हैन

खोजनसक्छौ त खोज

रोटीको हल ।६।

दोस्त हजार
मौकामा कोही व्यस्त
कोही बिमार ! ।७।

बाफरे बाफ
संसदमा टाँस्सेका
यतिका साँप ? ।८।

पहिला हेर
जुन कुरा लेख्नु छ
पछाडि लेख ।९।

खुनका प्यासी
जनता परस्पर
सामान्य कुरा ।१०।

सर्वत्र फैल्यो
के अयोध्या के काशी
गिद्ध राजनीति ! ।११।

उन्लाई पूर्णे
सतत अमावस्या
आफ्नो भागमा ।१२।

केबाट के भो
सिर्फ एक पलमा
वाह रे खुदा ! ।१३।

आऊ हामी नि
चराचुरुझाइजस्तै
बाँचाँ केही बेर ।१४।

हातीझैं काया
साँचोसत्य बताऊ
केकित खायौ ? ।१४।

jai.chakrawarti@gmail.com

हिन्दीबाट अनुवाद : सुमी लोहनी

भाटभटेनी, काठमाडौँ

हाल : अस्ट्रेलिया

❖ डा. रज्जना जायसवाल
मिर्जपुर, उत्तर प्रदेश

अस्पतालको अगाडि निकै चहलपहल थियो । कहिले एम्बुलेन्स, कहिले कुनै गाडी तेज गतिमा आए अस्पतालको अगाडि रोकिन्थ्यो अनि अस्पताल हल्लाखल्लाले भरिन्थ्यो ।

‘नर्स, डाक्टर ! मेरी हजुरआमा एकदमै बिरामी हुनुहुन्छ, प्लिज उहाँलाई बचाइदिनुपूँ !’

कोरोनाका कारण होके अस्पतालको हालत यस्तै थियो । जिन्दगीले कुनै दिन यस्तो रूप पनि देखाउला भनेर कसैले सोचेको पनि थिएन । मनोज र पुनीत त्यही अस्पताल बाहिरको पार्कमा सुरिरहेका थिए । डाक्टर, नर्स र वार्ड ब्वाइको इयुटी बदलिरहेको थियो । त्यही वेला अगाडिबाट मुन्नी खाना लिएर आइरहेकी देखिए ।

‘आमालाई कस्तो छ ?’

‘हिजो राति निकै गारो भएको थियो । रातमै औषधीको जोहो गर्नुपन्थ्यो । एक मिनेट पछ । सायद इयुटी बदलिरहेको छ । तिमीसँग कागजकलम छ ?’

‘हुनु त पर्ने हो, म सधैं पर्समा राख्छु’ भन्दै मुन्नीले पर्स खोतल्दै कागजकलम निकालेर दिई ।

अनितम चिठी

मनोजले छिटो छिटो केही लेख्यो अनि पिपी किट लगाउँदै गरेको वार्ड ब्वाइको नजिकै पुगेर भन्यो, ‘भाइ ! प्लिज, मलाई मद्दत गर्नुहोस । मेरी आमा तेस्रो तलाको वार्ड न.५ मा भर्ना हुनुभएको छ । उहाँलाई यो चिठी दिनुहोस् न ! उहाँको नाम शकुन्तलादेवी हो र उमेर ५५ वर्ष !’ मनोजले चिठीका साथमा सय रुपैयाँको नोट वार्ड ब्वाइको कमिजको माथिल्लो खल्तीमा घुसारिदियो ।

‘धैरै काम छ मेरो, म हुलाकी होइन ।’

‘भाइ प्लिज ! तपाईंको धैरै तुलो उपकार हुने छ ।’

त्यति वेलासम्ममा पुनीत पनि चिया पिएर आयो । उसले पनि सयको नोट वार्ड ब्वाइको मुढठीमा राखिदियो । वार्ड ब्वाइ अस्पतालभित्रको भिडमा पस्यो । ऊ इमान्दार थियो । एउटा चिठी पुऱ्याउनका लागि दुई सय रुपैयाँ पाएको थियो । ‘होके दिन यस्तै ८/१० जना बिरामी पाए त क्या मजा हुने थियो ?’ भनेर ऊ मनमनै सोचिरहेको थियो । ऊ शकुन्तलादेवीलाई खोज्दै ५ नं. वार्डमा पुयो तर त्यहाँ त कोही पनि थिएन । उसले सबै वार्डमा खोज्यो । त्यसै वेला सामुनेबाट मोहन आइरहेको देख्यो ।

‘मोहन ! तिम्रो इयुटी त ५ न. वार्डमा थियो तर तिमी त अहिले यहाँ छौ !’

‘हो, त्यही हो । अब घर जान लागेको । किन के भयो ?’

‘तिम्रो वार्डमा भएकी शकुन्तलादेवी नामकी बिरामीका घरवालाहरूले यो चिठी उनलाई दिनू भनेका थिए, के उनलाई अन्त

सारेको हो ?'

'अरे यार ! मलाई पनि हिजो राति
शकुन्तलादेवीले चिठी दिएकी थिइन् । राति
उनको हालत एकदमै खराब भएको थियो ।
कहाँ छन् उनका आफन्त ?'

'उनी कहाँ छिन् ?'

'शकुन्तलादेवी केही बेरअगाडि यो
संसारबाट बिदा भइसकिन् । म उनको लास
पछाडिको ढोकामा पुऱ्याएर आउँदै छु । थाहा
छैन यो कोरोनाले पनि कतिको ज्यान लिने
हो ?'

वार्ड ब्वाइको निधारमा चिटचिट पसिना
आयो ।

'खै तिप्रो चिठी देखाऊ त !'

'मनोज, पुनीत, मुनी ! म ठिक छु ।

तिमीहरूले मेरो चिन्ता नगर्नू । छिटै नै सबैजना
सँगै घर जाओँला ।'

तिमीहरूकी आमा ।

वार्ड ब्वाइले कामेको हातले त्यो चिठी
खोल्यो जसलाई पुऱ्याइदिनका लागि उसलाई
दुई सय रुपैयाँ दिइएको थियो ।

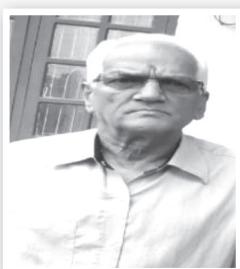
'आमा चिन्ता नगर्नुहोस्, हामी यहाँ तल
नै छौं । तपाईँ छिटै नै सन्चो हुनुहोस् अनि
हामी सबै साथै घर जाओँला ।'

तपाईँका मनोज, पुनीत र मुनी ।

'साथै जाओँला ।' वार्ड ब्वाइ सोचिरहेको
थियो ।

हिन्दीबाट अनुवाद : सुमी लोहनी
भाटभटेनी, काठमाडौँ
हाल : अस्ट्रेलिया

□ गजल

❖ रामबहादुर पहाडी

अन्याय भनेर कराए उनैले
मानिस हजारौँ मराए उनैले !

सुनसान छ गाउँ हल्ला सहरमा
पुर्खाको सालिक ढलाए उनैले !

लेख्नै नहुने नि बोल्नै नहुने
यता न उता गराए उनैले !

मानिस को छ मेरो देशमा खै
जनता पशुभै चराए उनैले !

लाउँदिन माला भन्ये पहिले
भुकुन्जेल गर्दन लगाए उनैले !

हातीगाँडा, काठमाडौँ

हेडसरकी छोरी

“ रिस, राग, ईर्ष्या, जलन मानवीय आवेग हुन् । यिनलाई नियन्त्रण गर्ननसके मानिस पशुसमान बन्दछ भन्थे । मनलाई नियन्त्रण गरौं, आँसुले मानिसलाई कमजोर बनाउँछ, तुःखलाई पनि हाँसी हाँसी सामाना गरौं ।

❖ देवीप्रसाद मिश्रे

ति मीहरू त त्यहाँ उन्मत्त हाँसो हाँसेर विजयउत्सव मनाउँदै होला । मेरो सबै हाँसो सारा खुसी खोसेर ...। निष्ठुरीहरू ! हाँस, निर्धक्क हाँस, उन्मत्त भए हाँस, पझुव फिँजाएर स्वतन्त्र हाँस । आकाशमा उड स्वतन्त्र, म यहाँ विकलाङ्गसरह कुँजिएरै बसाँला सधैं सधैं अरूका अगाडि मैले कछुवाले भैं मुख लुकाउँदा तिमीहरू स्वतन्त्रताको खुल्ला आकाशमा उडनसक्छौ भने म मेरा हजार सपनाहरूलाई निराशाको अँध्यारोमा गुटमुट्याएर निसासिसँदै त्यो दिनसम्म पखुँला, जुन दिनसम्म मेरो प्राणपछेरु उद्दैन । मेरो मुटुकलेजो टुक्रा टुक्रा पारेर पनि निर्धक्क हाँसनसक्ने तिमीहरूको आधुनिकतालाई सलाम ! तिमीहरूको निर्लज्ज स्वतन्त्रतारूपी महानतालाई सलाम ! मेरो रितो घरको दैलो अब सदा सदाको लागि

बन्द भइसक्यो । अब चिल्ला तामेगाग्रीहरू शुभ साइतमा पानीमा खिलखिलाउँदा फूल बोकेर हाजिर हुने छैनन् । हाँस, तिमीहरू निर्धक्क हाँस । अरूको खुसी खोसेर हाँस, अरूको कलेजो रेटर हाँस, हिजोको ममता मेटेर हाँस किनकि म आज एकलो भएको छु । फगत एकलो बग्नैचाका यी रङ्गीन फूलहरूले आज मैलाई गिज्याउँदै काँढाखै च्वास्स च्वास्स घोन्न थालेका छन् । किन गुञ्जन्छन् यी निष्ठुरी गीतहरू जताततै काँडैकाँडाहरूको भय बोकेर ? यी मानिसहरू किन यसरी निस्क्रिय हाँसो हाँसिरहेका होलान् ? सायद डरलाएदो भविष्यको रहस्य थाहा नपाएर होला...। हाँस, अघाउँजी हाँस, नाच, कम्मर मर्काएर नाच, गाउँ थर्काएर गाओ । भोलिको यो नीरस नीरस जिन्दगी एकलै फगत एकलै बाँच्नुपर्दा बल्ल थाहाँ पाउने छौ वास्तविक जीवनको परिभाषा । आज किन यी नौमती बाजाको धुनले मलाई जिस्क्याएरै लाग्छ । ए आँसु ! त त पनि किन मैलाई जिस्क्याउँछस ? मलाई निःशब्द बनाएर मैलाई ऐठन गर्दै हिक्का छुटाउँदै निलज्ज किन हाँ मेरै आँखामा टुप्लुकक देखा परेको ? एकान्तको साथी आँसु भनेको त ! त यो भिडभाडमा किन मेरै बेइजत गरिरहेको

छस् हूँ ? जबाफ दे आँसु मलाई किन यसरी सताउँछस् ? अनायासै यो भिडभित्र फुत फुत देखा पेरे...? मेरो गला अवरुद्ध गर्दै मेरो गाला भिजाउने ! के तैले मलाई यो भिडका सामु कमजोर, असफल बनाउन खोजेको त हैनस् ? ए आँसु त तै मेरो सुखदुःखको बह पोछ्ने साथी होस् कि भिडभित्र मलाई कमजोर निर्लज्ज बनाउन आएको अन्तर्घाती होस् ? तैले यो मानिसै मानिसको भिडभित्र पनि मलाई एक्लो फगत एक्लो देखेर साथ दिन आएको होस कि ? यो भिडमा नौमती बाजा बजेका छन् । मानिसहरू कोही नाच्दै कोही गाउँदै मदहोस भएर आनन्द साटिरहेका छन् । आफैले आफन्तको कुरा काटिरहेछन् । कोही ताता जेरी खाँदै हात चाटिरहेका छन् । कोही खानाको चर्चा, कोही गानाको चर्चा, कोही नानाको चर्चा त कोही गरगहनाको चर्चा र प्रदर्शन गर्न व्यस्त देखिन्छन् ! आआफ्नो बडप्पन प्रस्तुत गर्ने प्रदर्शन गर्दै सबैजना आआफ्नै धुनमा व्यस्त छन्, मस्त छन् । कोही आफन्तकै कुरा काट्दै, आफन्तलाई यस्तो र उस्तो भनेर पखाल्न व्यस्त छन् । आजभोलि फेरि सबैलाई कोठादेखि चौतारासम्म, धारादेखि पँधेर आसम्म, जन्मोत्सवदेखि विवाहउत्सवसम्म, सुन पसलदेखि नुन पसलसम्म, जहाँत्यहाँ महिलाहरूलाई राप्ररी कुरा काट्ने खुराक मिलेको छ हेडसरकी छोरी ।

आज पनि टेबलमा खितिति हाँस्दै कुरा काट्न सुरु भइहाल्यो । हेडसर असैह्य हुँदै एउटा टेबलमा थपकक बसेर सुइय सुस्केरा हाल्दै मनमनै भन्छन्, ‘थुइक्क मरेको जुनी !

मैले त्यसलाई के गरिन ? के पुच्याइन तर अझ मेरोभन्दा विश्वास त्यस जगल्टेको भयो । हामी जन्मदिने बाबुआमा दुस्मन भयाँ अनि त्यो एक क्षण चिनेको चाहिँ मनको राजा रे ! खै यो जिन्दगी पनि कस्तो कस्तो ! यो भूखण्ड दुःख केका लागि ? सम्पति केका लागि ? आरिहर बाबुआमा दुस्मन नै हुने भए । हजारौं भुक्तमान सहँदै सन्तान हुर्काउनु किन र ?

हेडसर समाजमा सबैका सहयोगी मिलनसार सबैको सुखदुःखमा साथ दिने विपतका साहाराजस्तै बनेका छन् । आफू भोकै बसेर अरू दुःखीलाई खुवाउन पाउँदा आफूलाई खुसी ठाञ्छन् । सबैका सहयोगी मृदुभाषी गाउँकै प्रेरणाका झ्लोत बनेका छन् । असल संस्कार, असल संस्कृतिबाटे आदर्श समाज बन्दछ भन्दै सबैलाई सचेतना छर्छन् । सादा जीवन, उच्च विचारका धनी उनमा धनसम्पत्तिको तुजुक पटकै देखिँदैन । उनको सरल, मिजासिलो स्वभावकै कारणले उनीविनाको कुनै पनि कार्य अपुरो, अधुरोजस्तै बन्ने गर्दछ । उनी सबैमा सम्भाव राख्छन्, सबैलाई समान दृष्टिले हेर्छन् तर संस्कार, संस्कृत मानिसका पहिचान हुन्, पहिचान गुमाएर मानिस बाँच सक्दैन भन्ने उनको धारणा देखिन्छ । निरन्तरको प्रयास तथा उच्च आत्मबलले मानिस सफल हुन्छ । मानिसमा सकारात्मक सोच, सकारात्मक विचार हुनुपर्छ भन्छन् उनी । उनको कुरा समाजमा कसैले काट्नै सक्दैन । सकेसम्म उनी उपस्थित भएको सभामा कसैमाथि अन्याय हुँदैन ।

धनसम्पत्ति आज छ भोलि छैन तर सबै समाजका असल मित्र बन्सक्नुपर्छ भन्थे । रिस, राग, ईर्ष्या, जलन मानवीय आवेग हुन् । यिनलाई नियन्त्रण गर्ननसके मानिस पशुसमान बन्दछ भन्थे । मनलाई नियन्त्रण गराँ, आँसुले मानिसलाई कमजोर बनाउँछ, दुःखलाई पनि हाँसी हाँसी सामाना गराँ भन्दै सबैलाई हौसला दिन्थे । विपद परेको समयमा सबैलाई बाँच्ने हौसला प्रदान गर्दै सबैका ओठमा हराएको मुस्कान फर्काउँथे तर आज तिनै व्यक्ति चुपचाप चुपचाप बसेको देखेर मेरो मनमा खुलदुली जागेको छ । अरू वेला पञ्चेबाजा, नौमती बाजाका धुन सुन्नासाथ नाचेर नथाउने, अरूलाई पनि नचाउने, ‘जो नाच्छ त्यो धेरै वाँच्छ’ भन्ने मान्छेहरू आज किन यसरी नुन खाएको कुखुराभै झोक्राएर बसेका छन् ? यिनलाई पक्कै पनि ठुलै विपत आएको हुनुपर्छ नत्र सानातिना समस्यामा गल्ने मानिस त अवश्य होइनन् । आज के चाहिँ भएछ ? होइन सोध्नु पो पच्यो भनेर म गुरुको छेउमा गएर नमस्कार गुरु भन्दै अभिवादन गरैं । अघि खाँडो जगाउने समयमा सबैले खोजे, गुरुलाई नदेखेर सबै निराशा पो देखिन्थे । ‘म सन्चै छु, यहाँ छु’ त भने र फेरि गुरु एकाग्रमा लागे । सदा आकाशपाताल जोडेर कार्यक्रमको रैनक नै अर्कै बनाउने हेडसर आज यसरी उदास उदास देखेर मेरो मनमा खुलदुली लानथाल्यो । अब बोल्ने बाटो केही त गर्नै पच्यो भनेर गुरुलाई मन पर्ने गाजरको हलुवा र जुजु धौल्याएर दिएँ । आफूले पनि कपाकप खाएँ ! तर गुरुले पुलुक कहेरे मात्र त्यो प्लेट छुँदै

छोएनन् । गुरुका आँखाभरि आँसु भरिएर भर्ने लागेका थिए । उनी जुरुकक उठेर नबोली अर्कै टेबुलमा गएर एकलै बसे । विवाहमा नआउँदा गाउलेले कुरा काटने डर, आउँदा प्रश्नै प्रश्नका तिखा तीरले उनको मुटु छिया छिया भएझै लाग्यो । मेरा मनमा विभिन्न तर्कीवितर्क मढारिन लागे । हाम्रा गुरुको स्वाभिमानमा ठेस पुच्याउन कसले के गच्यो होला ? को रहेछ त्यो अधम जसले गुरुको कोमल हृदय छिया छिया बनायो ? सधैँ अरूलाई सुख र दुःख जीवन र जगत्का उपदेश दिने गुरु नै आज आफै विललबन्दमा परेका देखिन्छन् । जिज्ञाषाले मलाई चिमोट्न थाल्यो, तर्कीवितर्कले कुतर्क गर्न बाँध बनाउँदै विभिन्न शाङ्का, उपशाङ्का एकपछि अर्कै मढारिन थाले । मलाई पनि त्यो विवाह कस्तो कस्तो विरसिलोभै लाय्यो । मयताउता टहलिन लागैँ ।

मेरो बेचैनी देखेर हो कि क्या हो मलाई मनमायाले छेउमै आएर छिल्लैदै भनी, ‘हैन ए भिनाजु ! के नुन खाएको कुखुराजस्तो हुनुभएको । यो त रमाइलो गर्ने वेला पो हो त । आउनुहोस् सालीभेना कम्मर मर्काउँदै छम छम नाचौँ, ‘जो नाच्छ त्यो धेरै वाँच्छ’ भन्दै मनमायाँले मेरो हात तानी । उसलाई विवाहभोज राग्नैसँग लागेजस्तो थियो । निकै मदहोस भएर गीतको तालमा ताल मिलाउँदै मनमाया नाच्छ थाली । उसले मलाई पनि जबरजस्ती नचाई । नाच्दानाच्दै आड नै सिरिङ्गड हुनेगरी मेरो गालामा च्वाप्प म्वाइ खाई । लजाएको उसको सुन्दर मुखवाट हवास्स गनाएको सासले मेरो

टाउको च्वास्स दुखनथाल्यो । उसले मलाई जोस्याउँदै 'ए भेना !' के नामर्दभैं भाको ! मर्द बन्नुस्‌न मर्द ! भन्दै मेरो मानमर्दन गर्ने प्रयास गरी । हैन त ? 'तपाईँको ध्यान कता ?' भन्दै फेरि गाला चिमोटी । मोरीका नरम हात पनि करौतीजस्ता ! कस्तो दुखाएकी छ्या ! हुन त लोग्ने मानिसको भर हँडैन भन्छन् । भेना भन्दै उसले मेरो मन पगाल्न निकै उच्छृङ्खल उत्ताउला कुरा गरिरही । यो मोरीको स्वभावै यस्तो, अलिक बढी रमाइलो गर्हें तर मनकी भने सफा छ मनमाया । उसले एकक्षण नाचेपछि मलाई बारमा लिएर गई । उसले एक प्याक हिवस्कीमा सोडा मिसाई, मैले एक गिलास फ्रेस जुस लिएँ । 'हाम्री दिदीको डरले हेर हेर मेरो जोइटिङ्गे भेना कसरी डराएको' भन्दै व्यद्यय पनि गरी । मैले पनि भनिदिएँ, 'म त एक नारी ब्रह्मचारी पो हुँत । तिमीहरू जस्ता छिलिएका तरुनी देखदा त मेरो सातै जान्छ ।' मैले यति भन्दानभन्दै ऊ खिट्का छाडेर हाँस्नथाली । आच्चे हो र भेना ... । के मसँग पनि डर लाग्छ र...? 'म दिदीलाई भन्दिन क्या बुद्धु' भदै मेरो चुच्चे नाक समातेर फेरि च्वाप्पै म्वाई खाई । यसपालि मलाई कता कता लाज लागे पनि अझै आनन्दानुभूति भयो । मनमाया सुन्दर थिई, मनकी सफा थिई, अलिक आधुनिक थिई । अरुले प्याटू ढाडमा हिर्काएँकै ऊ चाहिँ च्वाप्पै म्वाइ खान्थी । उस्तै मानिस त मनमायालाई देखेर तड्पिन्थे । हामी एउटा टेबलमा बसेर कुराकानी गर्नथाल्याँ । वेटरले खानाका परिकार त्याएर राखिदियो । हामी सालीभेना गफका धुनमा आनन्दले खान

थाल्याँ ।

कुरैकुरामा मनमायाले हेडसरकी छोरीको कुरा निकाली । सँगैकी छिमेकी मनमायालाई सबै कुरा थाहा थियो । उसले भन्दै गई, 'हाम्रा गुरु धनका, जीवनभरि आफूले एक छाक मात्र खाएर, कैयाँ दिन भोकभोकै सुतेर बडो मिहिनेत गेरे छोराछोरी पढाए, बढाए, हुर्काए, डिग्रीको सर्टिफिकेट हातमा र बैड्कको जागिर साथमा भएपछि गुरुका दिन फिर्ने भए भनेर सबैले कुरा काट्न थाले । गुरुले पनि आफूले खाईनखाई जोगाएको पैसा र सञ्चयकोषको पैसा खर्च गेरे छोरीको विवाह धुमधामसँग गर्ने सपना सजाउँदै गरगहनाको जोहोसमेत गरे । अमेरिकाका ग्रिनकार्ड होल्डर, क्यानडाका पिआर होल्डर खान्दानी केटाहरू हेर्न आए । संस्कारी परिवार, पढेलेखेकी जागिरे केटी भनेर सबैजना लोभिएका थिए । नेपालबाटै पनि उपसचिवस्तरका कर्मचारी खान्दानी घरका केटाहरू हेर्न आए । कर्मसीमा डिग्री गरेकी हेडसरकी छोरी निकै राम्री थिई । उसलाई हेर्नेजिति सबैले मन पराए तर उसले ओठ मात्र लेप्रयाई, कसैलाई मन पराइन । 'म त आमाबाबुकी प्यारी छोरी, आमाबाबु पालेर बस्तु, जागिर छाँदै छ । बाबुले बनाइदिएको घर छाँदै छ' भन्दै गफ दिन्थी । चार दिनअगाडिको कुरा हो - एउटा खानदानी ब्राह्मण परिवारको जागिरे केटो केटी हेर्न आउने भयो । गुरुले राम्रै बन्दोबस्त गरेका थिए । इनेजमेन्टमै चार-पाँच लाख खर्च गेरे गरगहना, लुगाफाटोको जोरजाम गरेका थिए तर...!

‘तर के मनमाया भन न ।’ म ज्ञानी बालकहैं सुनिरहें। ऊ भद्रै गई, हेर न भेना, त्यो गुरुकी छोरी त अधिल्लो दिनमै एउटा आइए मात्र पढेको, अर्कै बैइकमा काम गर्ने विजातीय केटा च्यापेर भागिछ । विचरा गुरुआमा ! भक्तानिएर अझै रोइरहेकी छिन् । गुरु मणि हराएको सर्पभैं भएका छन् । त्यो सबै गरगहना अनाथलाई दिएर आफू वृद्धाश्रममा गएर बस्तु भन्दै हिँडेका छन् । गुरु सायद देवघाट जाने तयारीमा योजना बनाउँदै छन् रे भन्ने सुनेको छु । विचरा ! ‘आफू ताकछ मुढो बन्चरो ताकछ आफै धुँडो’ भनेभैं हाम्रो छिमेक आजभोति सुनशान बनेको छ । के गर्नु भेना ! ‘बाबुआमाको मन छोराछोरीमाथि छोराछोरीको मन अर्कै थोक माथि’ भन्ने हो पो रैछ त भेना ! मनमाया बोल्दै गई यो प्रेम भन्ने कुरा कस्तो अन्धो हो कि भेना ! त्यो केटीले आजसम्म खाना पकाएको, आफूले खाएको थाल माझेको मलाई थाहै छैन । आजसम्म सबै ती गुरुआमाले पुल्पुल्याएर पालेको तिनलाई । छोरीको चर्तिकलाले हेडसर विक्षिप्तजस्तै भएका छन् । कसैसँग केही बोल्दैनन् । हिजो आफूले भोकै बसेर भुटेको मकै खाएर भए पनि हुकाए अहिले छोरीको निर्णयले गुरु विक्षिप्तजस्तै भएका छन् । कसैसँग बोल्दैनन्, आँखाभरि आँसु पारेर टोलाइरहन्छन् । अत्यन्तै सझर्ष गेर कठोर दुःखकष्ट सहेर गाउँमा छ महिना इस्कुस र आलु, छ महिना मकैको ढिँडो खाएर जागिर खाएको कथा सुनाउँछन् गुरु । त्यस वेला कैयाँपटक खोलाले बगाएको, भोकभोकै जङ्गलको बाटो एकलै

हिँडेको । गाउँमा धानका चामल अक्षताका रूपमा मात्र चलाउने चलन सुनाउँछन् । गुरु ‘मकै त गेडी ज्यान गेडी, कोदो गेडी सुनगेडी, धानको चामल अक्षता, खाउँला भनी नचिता’ भन्दै फुर्सदमा रमाइलो जीवनका भोगाइहरूलाई सुनाउँछन् । गुरु सरल र स्वाभिमानका प्रतिमूर्ति हुन् । मनका सरै उदार छन् । आफूले जस्तो दुःख कसैले पनि नपाओस् भन्ने विचार व्यक्त गर्छन्, व्यवहार पनि त्यस्तै सरल छ, सहयोगी छ । पोहोर साल गुरुआमालाई गाडीले हानेर खुट्टा भाँचिएपछि उपचारकै क्रममा गुरु पनि थला परे । दुबैजना भण्डै खुस्किएका ! म आमासँगै फलफूल बोकेर भेटन जाँदा यी रमाइला जीवनकहानी गुरुले आफै मुखले सुनाएका । उनले दुर्गम गाउँमा स्कुलको हेडसर भएर गरेको सेवा साँच्चै सुनाँ सुनाँ लान्ने छ हौ भेना !

म पनि त आज गुरुको मौनता देखेर वेचैन थिएँ । विचरा ! त्यो वेचैनी भएर पनि सामाजिक कर्तव्य पूरा गर्न मात्रै पो यो विवाहमा आएका रहेछन् । हामीलाई के थाहा एउटा स्वाभिमानी बाबुको आतिमक पीडा ! हेर न भेना ‘नानी भनेको छोरा र जुता लगाएको खुट्टा विपदमा काम लाईदैन’ भन्छन् । गुरु त्यो सहरमा मात्र २० रुपैयाँ लिएर आएका रे ! अहिले करोडपति बनेका छन् । जसरी एउटा सुनबाट राम्रो गहना बनाउन सुनारले आगोमा पोल्दै घनले पिटी पिटी राम्रो गहना बनाउँछ त्यसैगरी हाम्रा गुरुलाई समय र परिस्थितिले कोपर्दा कोपर्दा बल्ल बल्ल सुखका दिन आएका थिए तर खोई कसरी पो सुख भयो र ! आफू जलेर

अरुलाई ज्ञान बाँडने गुरुले छोराछोरीलाई हुर्काउन आफू कैयौं दिन भोकै बसेरे । खान मन लागेको कुरा खाएनन्, घुम्न मन लागेको ठाउँमा गएनन्, लाउन मन लागेको कुरा लगाएनन् । आखिर किन...? के यो गुरुले मर्दा सँगै लग्ने हो र ? हरेक बाबुआमालाई आफ्ना छोराछोरी संगरमाथाखै उच्च, स्वच्छ दृढ, धैर्यवान्, अटल बनुन्, आफू तलतिर बसेर धित नमरुन्जेल हेरिरहने तीव्र चाहना हुन्छ । सबैलाई आफ्ना छोराछोरी प्राणभन्दा प्यारा लाग्छन् । हैन हैन मनमाया ! तिमी त राम्रो साहित्यकार पो रहिछौ त ! यसरी सुनेको कुरा कसरी मिलाएर भन्नसकेकी हौ ? म साहित्यकार त हैन भेना तर म साहित्यको पाठक अवश्य हुँ । म फुर्सद हुँदा राम्रा राम्रा पुस्तक छानी छानी पढ्ने गर्दू । राम्रो कुरा गच्छौ । हेर मनमाया मानिसलाई दुखेको घाउमा विस्तारै मलमपट्टी गर्नुपर्छ । तिमी कुरा गर्न सिपालु छ्यौ । जाऊँ ऊ त्यहाँ गुरु एकलै बसिरहनुभएको छ ।

अर्को कुनाको एउटा टेबुलमा एकलै भोक्राएर बसेका गुरुको मौनता भज्ञ गर्दै मनमाया छेउमा गएर शिष्टाचारपूर्वक नमस्कार गर्छे । सन्चोबिसन्चो सोध्छे । गुरुले मन नलागी नलागी उत्तर दिन्छन्, ‘बाँचेको छु नानी, मर्न सकिएन त ।’ अत्यन्तै बोलककड, हँसिली फरासिली मनमाया अलिक जिझी स्वभावकी पनि छे । उसले पर गएर गुरुलाई मन पर्ने गाजरको हलुवा कटहरको तरकारी जुजु धौ र केही फलफूल लिएर आई । उसले कर गरेर आफैले गुरुलाई खुवाई । आखाँभरि आँसु टल्पालाउँदै गुरुले

अबोध बालकले भैं त्यो सबै कुपु कुपु खाए । वास्तवमा यो मनमायाको बोलीमा जादु नै रहेछ । अधि मैले दिँदा गुरुले छुँदै छुभएन । रुनु मात्र भयो । मनमाया अनेक आकाशपाताल जोडेर गफ लगाउन थाल्छे । उसको कुरा गराइमा जोसुकैले आफ्नो पीडा एकै छिन्मा बिर्सिन्छ । त्यस्ता समुद्रजस्ता गतिशील, फरासिला, बोलककड, सहयोगी, रमाइलो गुरु एकाएक यसरी भोक्राएको देखेर आश्चर्य लाग्नु, चिन्ता लाग्नु स्वभाविक हो । मैले मनमायालाई मनमनै धन्यवाद दिएँ । ऊ एक सफल कलाकार नै जस्ती छ । एथेष्ट गुरुभोजन गराएर मात्र छाडी । गुरुले पनि विस्तारै मनको घाउ निर्चोन थाले । म यन्त्रवत् भएर छेउमा बसेर गुरुका अन्तर्वेदना सुन थालैँ । वेला वेलामा प्रसङ्ग बदलेर मनमाया हसाउन खोज्थी तर गुरु गम्भीर थिए । हेर... मैले पनि यसैगरी धुमधामसँग इष्टमित्र बोलाएर कन्यादान गर्ने तयारी गरेको थिएँ । तर बावुको स्वाभिमान, कुलको इज्जत, आफ्नो संस्कृति र परम्पराभन्दा त्यस आबारा जगल्टेको मायाले त्यसलाई ताच्यो । हामी त के हाँ र त्यसका लागि ! गुरुका आँखा भरिएर आए । मनमायाले गुरु ‘यो घाउ जाति कोट्यायो त्याति पीडा दिइरहन्छ, बितेका कुरा बिस्नु नै राम्रो’ भन्दै सम्भाई । कसरी बिसूँ नानी म ? के मैले त्यसको कुभलो चाहेको थिएँ र ? त्यसले दुःख नपाओस् भनेर मैले केकेसम्म गरिन तर... खुइय गर्दै गुरु अर्कापट्टि फर्किए । ‘मन अमितो नगर्नुहोस् गुरु, संसार यस्तै हो’ भन्दै मैले सान्त्वना दिने प्रयत्न गर्ँ । त्यसपछि गुरु

एकहोरो पीडा पोछन थाले । हामी यन्त्रवत् सुनिरह्यौं, सुनि नै रह्यौं ।

यो पृथ्वीमा हरेकले हरेकको खुसीको सम्मान गर्नुपर्छ । आफ्नो खुसीका लागि अरूको खुसीको अपमान गर्नुहुँदैन । एउटा बाबु हरेक पल आफ्ना छोराछोरीका सुनौला सपना खोज्न कहालीलाग्दो वर्तमानसँग भोकै, तिखैं अहोरात्र सङ्घर्ष गरिरहेको हुन्छ । मानिस जस्तोसुकै पीडा सहन तयार हुन्छ तर आफ्ना छोराछोरीको कुभलो सोच्च पनि सक्दैन । छोराछोरी हँसाउन ऊ कैयैं रात भोकभोकै काट्नसक्छ । छोराछोरीलाई नयाँ कपडामा सजाएर आफूले थोत्रा जडाउरीले आड ढाक्नसक्छ । उनीहरूलाई खोजी खोजी मिठोमसिनो खुवाउँछ तर आफू दरिलो पटुका कसेर दिनभरि पसिना बगाउँछ । छोराछोरीले दुःख पाउलान् कि भनेर पल पल डराउँछ । आफ्ना छोराछोरी अरूभन्दा असल, जानेसुन्ने र पौरखी भएको हेर्न चाहन्छ । आफू भोकभोकै बसेर आफ्ना इच्छा र सपना मारेर सन्तानका लागि सम्पत्ति थुपार्छ । औँला समाएर ताते गराउँछ, तोते रटाउँछ, विस्तारै बढाउँछ, हुक्काउँछ, सक्षम बनाउँछ । यो यात्रामा आफू भोकभोकै बसेर आँसु लुकाएर कर्मका बिस्कुन सुकाइरहन्छ पारिलो धाममा । तर...समयसँगै आएको परिवर्तनले छोराछोरी विस्तारै टार्हिँदै जानथाल्नु । यो किन हुन्छ ? मानिसले यो दुःखमा अपमानित भएर बाँच्नुभन्दा स्वतन्त्र भएर भूखण्ड, पारिवारिक भन्भटविनै बाँच्च किन सक्दैन...? किन ? ममता किनेर पाइँदैन; सहजता, सामिप्यता, मनका कुरा

आदानप्रदान, सुखदुःख बाँझन, व्यवहारिक सहजीकरण आजका बालबच्चामा पटकै पाइँदैन । वास्तवमा कसको खुसीको मूल्य किति हुन्छ, कसले तौलन सक्छ र ? दुःखी किन कसरी हुन्छ कसले पो खोजी गरेको हुन्छ र ? हुन त अनावश्यक इच्छा, चाहना, ईर्ष्या, डाह, जलन, क्रोधलाई दुःखका कारण भनिन्छ तर त्योबाहेक आफैले जन्माएका, पढाएका, हुक्काएका सन्तानहरू पनि चरम दुःखका कारण बनिदिँदा रहेछन् !

एउटा पिताले सन्तानसँग के नै आशा गरेको हुन्छ र ? तिमी मलाई मुस्कानसहितको खुसी देउ, म जिन्दगीभरि तिम्रो खुसीका लागि सङ्घर्ष गरिरहन्छ । मलाई भोक, तिर्खा, बाधा, अद्वचन केहीले छेक्ने छैन, रोक्ने छैन सम्म त भन्छ नि । जब तिमी सानो थियौ, मेरो जिउभरि पिसाबले भिजाउँथ्यौ, दिसाले लतपत्याइदिन्थ्यौ म खुसी हुँदै पानीले धून्थ्यै । तिमी तोते बोल्दा हर्षविभोर हुन्थ्यै, तिमी रुँदा म पनि रुँथ्यै, तिमी हाँस्दा मलाई स्वर्ग नै जितेको भान हुन्थ्यो । मैले तिम्रालागि धेरै सपना साँचेको थिएँ तर सबैका सपनाहरू कुल्चयएर तिमी हाँसी हाँसी आफ्नो बाटो लाग्यौ । म एकलै यो दोबाटोमा न हाँस्न सक्छु न डाको छाडेर रुन नै सक्छु । केवल निर्मम छु, निशब्द...स्तब्ध...। गुरुका प्रवचनले हाम्रा आँखा रसाइसकेका थिए । नौमती बाजा बजिरहेकै थियो । गुरु आफ्ना पीडाहरू संस्कृति, संस्कार, नियति, विवशता, अभाव, दबाब, प्रभाव र आधुनिकताको भुझ्योमा आफै सेकिएँ देखिनुहन्थ्यो । कठै ! गुरुको नियति !

❖ कात्यायन

बास्न बिसेका कुखुराहरू

ऊ कवि थियो
एक कर्मवीर योद्धा थियो
अनवरत बासिरहन्थ्यो
विद्रोहका गीतहरू ।

एक दिन
एक प्रत्यक्ष प्रसारण देख्यो
हृष्टपुष्ट कुखुराका बथानहरू
माइक समाउँदै र चिरबिराउँदै
ओथारो बस्दै गरेका थिए
कविले सोच्यो
तपस्या गर्यो
वरदान पायो
र
त्यो बथानभित्र छिर्यो ।
उसले सोचेको थियो
कुखुराहरूलाई बास्न सिकाउने छु

क्रान्तिका गीत गाउन सिकाउने छु
उसका वरिपरि
नाइलाभरि
दाना थियो
रडगीचइगी
नाना थियो
दृश्यअदृश्य
माना थियो
स्वर्णजडित
छाना थियो
समाधिस्थ हुने
तानाबाना थियो !

वरदान पाएर
कवि कुखुरा त बन्यो
तर
भोर हुनुअघि बास्नुपर्नेमा
बास्न बिस्यो
उज्यालोको गीत गाउन बिस्यो
सबै सबै बिस्यो
ती उखरमाउला कुखुराहरूको
वैसमा वसिभूत हुँदै
माननीय कुखुरो
कुखुरे सदनमा
माइक समाउँदै चिरबिरायो
र
ओथारो बस्यो ।
बास्न बिर्सिएका
कुखुराहरूको के काम ?

काठमाडौं ७, चाबहिल ।

कुरा

❖ सेमराज निरौला

चैतन्यको पुऱ्जको अति सूक्ष्म अंश
चेतनाको पराग अनगिन्ती प्राणीहरूमा मानिसले मात्र सौभाग्यले पाएको छ । नत्र उसले अन्य प्राणीभन्दा पृथक हुने अवसर पक्कै पाउने थिएन होला । अन्य जीवभन्दा पृथक अस्तित्वलाई जोगाइराख्ने मन्त्र मानवले नपाएको भए कुराको पोको मस्तिष्कमै मडारिए टाउको क्षतिविक्षत हुच्यो कि ! धन्य हो मान्छे ! उसले आफ्नो कुराको पुन्तुरो फुकाउन पाएरै होला, आफ्नो माथ विस्फोट हुनबाट जोगाइराख्न सफल भएको छ ।

मान्छे अनौठो प्राणी, अन्य जीव जन्तुभन्दा भिन्न प्राणी, चेतनशील प्राणी, अनगिन्ती फतौराहरू वान्ता गरेर मात्र बाँच्चे प्राणी । धर्तीमा पाइताला परेदेखि प्राणपछेर पारि नगएसम्म फतफताइरहने भएकैले मात्र मानिसलाई चेतनशील प्राणी भनिएको होइनरहेछ; उसले कुरौटे, मुखाले, बतुरे, फतौरे, फतफते, गनगने, कचकचे, चोथाले, थुतुने, दुर्मुखे आदि अनगिन्ती विशेषणका मालाहरू भिरेर हिँड्ने भएकैले पो मानिसलाई चेतनशील प्राणी भनिएको रहेछ । नत्र अन्य

कुरा नगर्ने प्राणीहरू पनि त चेतनशील प्राणी भनेर उहित्यदेखि नै चिनिन्थे होला नि ।

आहार, विहार जातिसुकै स्वादिष्ट र रमणीय भए पनि मान्छेले मन खोलेर कुरा बतुर्न नपाएसम्म उसको मन रमाउँदैन । मिठान्न भोजन पनि बेस्वादिलो हुन्छ र रमणीय स्थलको विहार पनि उराठलाग्दो हुन्छ । मनोरञ्जनको त कुरै छोडाँ, त्यो त भन् तनमनै रुवाउने खालको पो हुन्छ । त्यसैले मेरो मन्द मतिले भन्छ, ‘मान्छेलाई धर्तीको मान्छे बनाएर बचाउँने पनि कुरैले हो र मृत्युवरण गराउँने पनि कुरैले हो । बरु खान नपाए मान्छे बाँच्दो रहेछ तर कुराको पुन्तुरो फुकाएर आफ्ना मनका कुरा पूरा गर्न उसले पाएन भने मान्छे लामो समय बाँच्दो रहेनछ किनभने आफ्ना कुराहरू पूरा गर्नकै लागि लामो समयसम्म अनशनमा बसेर बाँचेका मान्छेहरू धेरै देखेको छु, सुनेको छु र पढेको पनि छु मैले । पुराणहरूमा त भन् वायुपान मात्र गरेर धेरै कालसम्म बाँचेका मान्छेहरूका धेरै कथाहरू पढ्न र सुन्न पनि पाइन्छ ।’

कल्पना गरौं संसारका मानवको एकै साथ अपर्भट एक दिन मात्र सबैको बोली बन्द भयो भने कति मानवको ज्यान जाला, कल्पनै गर्न सकिँदैन । सायद गणित विज्ञानले पनि गणना गरेर त्यसको सही लेखाजोखा गर्नसक्दैन होला । अनुमानित गणनामा मात्रै गणितका विशेषज्ञहरूले चित्त बझाउनु पर्ला किनभने गणित विज्ञान पनि त मानव मस्तिष्कबाटै सञ्चालित विशिष्ट विधा हो । यसलाई पनि प्वाँखको बुच्चो, कलमको चुच्चो र मुखको दुप्पोले नै त टिकाएको हो ।

संसारको मानवले आफ्नो जीवनको धेरै समय धेरै कुरा गरेर धेरै काललाई पनि निलिसकेको छ । अर्काको गिदीलाई आफ्नो गिदीभित्र छिराएर अनादि कालदेखि यही चैतन्यको भारी बोकी बाँच्दै आएको मानवलाई कुरैकुराको साइलोले नै त जीवित बनाएको छ अनि चन्द्र, सूर्य र धर्ती रहेसम्म यस्तै फतौरे कुरा गर्ने बतौरे मान्छेलाई कुराको चटारोले नै जीवित बनाउने पनि छ ।

वाल्मीकि र व्यासको गिदीलाई सुम्मुम्याएर बाँच्नेहरूको यहाँ कमी छैन । प्लेटो, अरस्तु र आइन्स्टाइनको दिमाग चाटेर बाँच्नेहरूको सझ्यामा त भनै बढोत्तरी भएको छ । यिनीहरूले गहन कुरा गरे । यिनीहरूले गरेका कुराहरू प्रवाहित हुदै गएर उनीहरूका कुरा र मान्छे पनि अमर भए । वाल्मीकिको रमायण, व्यासको महाभारत, होमरका इलियड र ओडेसी अनि फिरोदौसीको साहनामाजस्ता महान कृतिहरू पनि कुराहरूको विशाल कुम्लाहरू हुन् । यिनीहरूका गतिला गिदीबाट जन्मिएका कुम्लाका भारी ऊ वेलादेखि मानवले आजसम्म बोकिरहेको छ, बिसाएको छैन अनि बिसाउन पनि चाहँदैन । थाप्लामा यो भारी बोकिरहे पनि मान्छे थाकेको छैन बरु अझै फुर्तिलो पो भझरहेको छ ।

हिजोका मान्छेले कुरा गरेर आफू बाँचे र अरूलाई पनि बँचाए तर आजका धेरै मान्छेहरू भने अरूका कुरा बतुरेर आफ्नो जीवनलाई मात्र तन्काइरहेका छन् । हामी पनि अँखा चिम्लाएर यसैका पछि पछि दौडिरहेका छौं । विनातुकका गफ गर्नपाएमा मान्छेको धैंटोमा धाम लागेर उसको जीवन नै उकालोतिर लाग्छ । अर्काको कुरा काट्न

नपाए अनुहारमा बाक्लो बादल मडारिएर छातीमा चट्याड पर्छे र जन्न थाल्छ मान्छे ।

मानवले अर्काको कुरा काट्न पाएमा उभित्र उब्जने आनन्दको सिमानाको अनुमान गर्ने मनोविश्लेषणवादीहरूलाई पनि कठिन पर्दो हो । फ्रायड फर्किएर आए भने पनि यस्ता मान्छेहरूको मनोविज्ञान तौलन उनलाई निकै हम्मे हम्मे पर्छे होला । फ्रायडले पनि यस्ता मान्छेहरूको परीक्षा लिन खोजे भने सायद फेलै हुन्छन् होला ।

उहिलेका विद्वानहरू शास्त्रार्थ गरेर आफूले आर्जन गरेको ज्ञानको मापन गर्थे तर अहिलेका विद्वानहरूले भने अर्काका कुरा गरेर मनोरञ्जन लिन पाए भने मात्र आफू निकै गतिलो विद्वान भएको ठान्दछन् । मान कमाउन ज्ञान चाहिँदैन, ऐधार एक मास निरन्तर ठुलेको पछि लागेर उसको भजन गरे पुछ । यहाँ गिदी र गुदीले काम गर्दैन धोक्रो भएपछि बोक्रो र खोक्रोले पनि काम गर्छ । अनि त गिदी भएर पनि पछि परेको मान्छे सधैं पछाडि नै पर्छ, पछि लागेको मान्छे चाहिँ पहिलोलाई पछ्याउँदापछ्याउँदे पाएको पापाले पुरिन्छ, उसलाई गिदी चाहिँदैन । आफ्नो मुखले आफूले मानेको मालिकको मनलाई मर्लिलो बनाए पुछ । समयले पनि यही भनेको छ । इतिहासले पनि जतातै यही बोलेको छ, अनि संस्कृतिले पनि यसैलाई वर्षाँ वर्षदेखि धुलोपिट्टो पार्दै खोतल्दै आएको छ । त्यसैले होला यो संसार कामले भन्दा पनि कुराले नै बढी चलेको छ ।

हिजोआज कामले भन्दा पनि मुखैले मान्छेले मान्छेलाई मख्ख पार्छ । स्वार्थपूर्ति नभएसम्म फकाउँछ, जबरजस्ती गरेरै भए पनि मन मनमा पसाउँछ, अल्पांशै भए पनि मजैले

हसाउँछ पनि, जब उसका मनका अनगिन्ती भावनाहरूले चाहेका अनेकाँ अमृतका बाटाहरू खडेरीमय भएको देखन थाल्दछन् तब मानेको मान्छेले मान्छेलाई नै फसाउँछ, सताउँछर पटक पटक मराउँछ पनि । पराइलाई वराइ बनाएर आफ्नो तन मन धन मात्र होइन जीवनै सुम्पनेहरू पनि यो धर्तीमा प्रशस्तै पाइन्छन् । खुवाउँछन्, पियाउँछन्, रमाउँछन् र मस्ती लुटाउँछन् पनि । रमाउन पाएपछि उनीहरूलाई वराइलाई सम्भने समयै हुँदैन तर पराइ न वराइ खान दिएर नुनको सोभो भने पनि सोभो हुँदैन र गर्दैन पनि, बरु अझै बाङ्गो पो हुँदै जन्छ ! अब उखानै परिवर्तन गर्नुपर्ने भएको छ, 'नुनको बाङ्गो' भनेर ।

हाम्रो समाजमा यस्ता बकम्फुसे कुरा गरेर कहाँ हुन्छ र । हामीले नै मानेको महान प्राणी मान्छेलाई आफ्नो बनाउने हो भने मन नलागी नलागीकै भए पनि दिनै पर्छ, त्यो पनि सधैं । बाबुआमाले छोराडोरीलाई आफ्नो रगत, मायाको भकारी र सम्पत्तिको छहारी दिएर आफ्नो बनाएका हुन्छन्, नदिए आफ्नै रगत पनि बटारिन्छ । छिमेकीले नुन माग्दा नदिए नपाएको भोकमा नुन हैन सुन नपाएकोभैं गरी टोलैभरि भ्याली पिर्दै हिँदैछ, उसैले नासोको रूपमा राख्न दिएकैं गरी ! आफन्तले पनि छोडैनन् । दिएर मात्रै दिगो र बाकलो हुँदै जाँदोरहेछ सम्बन्ध र आफन्तीपन पनि । इष्टमित्र, साथीभाइ, दिदीबहिनी, दाजुभाइ सबै सबैमा यो अलिखित नियम लागु हुँदोरहेछ । त्यति मात्रै हो र ! लोग्नेले स्वास्नीलाई र स्वास्नीले लोग्नेलाई नदिए उनीहरूभित्र फक्रिएको मायाको दुसो मौलाउन नपाउँदै एकै क्षणमा थाहै नपाइकन दुट्ने अवस्थासम्म पनि पुग्दो रहेछ । त्यसैले दिने बानी लगाएपछि लगातार

दिनुपर्दो रहेछ, नत्र दिएको अमृत पनि विष बनेर आफैतर फक्रिंदो रहेछ ।

हाम्रा घरको विगतलाई बुझ्न पुराण र कुरानका कुराहरूले गिदीलाई गिजोले पुग्छ । इतिहासलाई हेर्दा पनि आफ्ना छली कुराले अरूलाई बली बनाउँदै मान्छे बाँच्दै आएको रहेछ भन्ने कुरा सजिलैसँग बुझ्न सकिन्छ । दिएकाले नलिएको र नदिएकाले लिएको भन्ने कुरा विगतबाट पनि प्रस्टै हुन्छ । यही कुरा आदतकै रूपमा भाइगिएर होला सयाँपटक अरूको सित्तैमा खान पाएर पनि एक दिन मात्रै अरूको खान पाएन भने बाहिर कुरा कादन थाल्छ चेतनशील प्राणीको गतिलो माला भिरेको मान्छेले ! तर चेतनशील मानवले पशुलाई एकपटक दिएर सयाँ दिन नदिए पनि त्यो मानिस उसको नजिक पर्नासाथ एक दिन खान दिएकोमा पुच्छर हल्लाएर ती दाताप्रति कृतज्ञता जाहेर गर्दछ । सायद पशु र मानवका बिचको पृथकतालाई यही स्वभावगत वैशिष्ट्याले सङ्केत गर्दो हो ।

अरूका कमीकमजोरीलाई नकोतरीकन मानवमन खसी हुनै सक्दैन भन्ने कुरा ऋषिमुनिदेखिकै परम्पराले पनि प्रस्त्रयाउँछ । ऋषिहरूका पनि ऋषि विशिष्ट र विश्वामित्रले एकआपसका कमजोरीका कुरा गरेरै आत्मसन्तुष्टि लिने गरेका कुराहरू यत्रत्र सुन र पुराणहरूमा पढ्न पनि पाइन्छ । वाल्मीकिले रावणका कुरा काटेर रावणलाई नराम्रो नबनाएका भए रामले आदर्श राम बनेर रमाउने अवसर पक्कै पाउने थिएनन्, आदिकविले नरुचाएका भए राम हराम बन्ने थिए होला ! रामले हरामलाई ग्रहण गरेका भए रामायणले संसारमा रमाउने अवसर त के जन्मने अवसर पनि पाउने थिएन

होला । व्यासले कौरव र पाण्डवका बिचमा क्रान्ति नगराएका भए कृष्णले महाभारतको महानायक बने अवसर पनि त गुमाउँने थिए । व्यासले कंसका कुरा नगरिदिएका भए कृष्णकहानी नीरस मात्र हुँदैन थियो अधूरे पनि रहन्थ्यो । फेरि कंस नभइदिएको भए कृष्णले आफ्नो पौरख दैखाउने अवसर कहाँ पाउँथे र ।

अरुका राम्रा कुरा थेरै र नराम्रा कुरा धेरै गरेरै मात्र विगत बाँचेको थियो, वर्तमान पनि यसरी नै बाँचेको छ र आगतले पनि यही बाटो पछ्याएर बाँच्ने छ किनभने यो परम्परालाई हाम्रो समाजले कर्ति पनि नबिराइकन शिरोधार्य गर्दै आएको मात्र हैन भक्तो नमानीकन निरन्तरता दिँदै आएको पनि छ । अरुका नराम्रा कुरामा रमाउने पद्धतिलाई काखी च्यापेर आजको समाजले अविरलरूपमा अङ्गाल्दै आएको छ । अहिले आएर अझै मौलाएको छ । त्यसैले यो गुनिलो कुरा कहिल्यै घट्दैन बरु बढैरै जान्छ भन्छ मेरो मकिकएको मगजले पनि ।

राजनीति गरेर राष्ट्र हाँक्छु भने मान्छे पनि अरुका बद्नामीका कुरा नगरी राष्ट्रलाई कुम्ल्याउँने नेता बनै सक्दैन । यसो नगरे उसको नीतिले नै फेल खान्छ । नेता बनेर राष्ट्रको नेतृत्व लिने भए अरुहरूलाई गाली गर्नै पर्छ, नत्र सत्ता हत्याउने पालि त के जनताको ताली पनि पाउँदैन उसले । एउटा नेताले अर्को नेतालाई जति धेरै गाली गर्नसक्छ उसले त्यति नै धेरै आफ्ना समर्थक बढुलेर चाँडै राष्ट्रको माली र फाली बन्ने सुअवसर पनि पाउँछ । नेताहरूले अरुका कुरा काटेपछि मान सम्मान कमाउँछन्, सत्तामा बस्न पाउँछन्, त्यसलाई बचाउन पाउँछन्, भत्ता पचाउन पाउँछन् अनि आफैले

आफूलाई हसाउँन पाउँछन् र आफ्नो प्यारो ज्यानलाई राम्री बचाउन पनि पाउँछन् ।

हाम्रो समाज र सञ्चारक्षेत्रमा पनि राम्रो कुराले समाचार बने अवसर पाउँदैन तर नराम्रो कुरालाई भने समाचारमा राख्ने ठाउँ नै पुदैन । संस्कारलाई सञ्चारले स्थान दिँदैन तर उसको नियम र कानुनले कुसंस्कारलाई कुराउने चाहिँ कुरै गर्दैन । कुख्यातलाई भँगेरा टाउके अक्षरले पानाको अग्रभागमा सधैं स्वागत गर्छ । चोर र चरेसवालाहरू राष्ट्रिय समाचारको मूल द्वारबाट फुत्त निस्कन्छ ! पुरस्कार पाउनेहरूले भने समाचारको जस्केलो पाउँनु त परै जाओस् भूयाल पनि मुसिकलले मात्रै पाउँछन् ! हाम्रो समाजमा हितवर्धक कुरा गर्ने वक्ता र स्रोता पाउँनै मुसिकल छ तर अहितकारी कुरा गर्ने र सुन्ने मान्छे भने नपाउँनै मुसिकल ! त्यसैले होला सञ्चार माध्यमहरूले पनि हत्याहिंसा, बलात्कार, डकैती, भ्रष्टाचार, दुराचार, ठगी, महाद्वाराजस्ता अनैतिक कुराहरूलाई मात्र बढी स्थान दिएको !

आमाबाबुले नै वर खोजेर छोरीको बिहे गरिदिए भने समाजका कुरौटेहरूको कुरा दोचार्नै ढोकै बन्द हुन्छ तर हाम्रो समाजकी कन्याले स्वयम् वर रोजेर पतिगृह प्रवेश गरी भने पोइल गएको संज्ञा पाउँछे अनि कुराले कोसीको रूप लिन्छ । हाम्रो समाजमा नराम्रो कुरा चाँडै फैलिन्छ । मान्छेले मात्र होइन, हावाले पनि उडाएर चारैतिर फैलाउँछ अनि करौटेहरूले मिठो मसला पाउँछन् कुरा गर्ने । धेरैले चोथालेले बाबुआमाको नाक काटिछे भन्छन् । कसैले त कुरै नबुझीकन गाउँकै बेइज्जत भयो भन्छन् अनि सबैले भन थाल्छन्, 'हामीलाई यो कुरा सुन्दैमा पनि बाहिर मुख देखाउन लाज लाग्छ, कस्ती

लाजसरम पचेकी लवस्तरी रैछ । धेरै केटा खेलाउँथी सोभालाई फँसाएरै छाडिछे भन्नसम्म पनि बाँकी राख्दैनन् ।' बाबुआमा पनि उस्तै, पहिल्यै बिहे गरिदिनुपर्छ नि ! भन्दै भ्याली पिढ्यन् तर आफूने छोग्छोरीको उमेरले डाँडो कटेर उनीहरूले के के गरिसके भन्ने कुराको भने त्यस्ता कुराटेहरूले अतोपत्तै पाएका हुँदैनन् । यस्तै थाइने कुराले पँधेरो रन्कन्छ, मेलापात उचालिन्छ, घाँस दाउरा थ्चारिन्छ, सहर पसारिन्छ र कहिलेकाहाँ त बैंसालु मन चटारिन्छ पनि । हामीले यस्तो अनावश्यक कुरा गरेर समय मात्र बरबाद गरिरहेका हुँदैनौं, अझ बढी आफैले आफैलाई बरबाद गरिरहेका हुँन्हाँ । आखिर स्वयंवर गरेकी कन्या र स्वयम् वर रोजेकी कन्यामा के नै पृथक हुँन्छ र ! सम्बन्ध गाँस्ने, बढाउनै, गर्ने र पाउने पनि त एउटै प्रक्रिया न हो । मबाट भन्नै भन्नै विच्छेद हुनपुगेको अनि बल्लतल्ल फकाएर फर्काई ल्याएको मेरो बटुलेको गिदीले भन्छ, 'अर्काको कुरा काटैर मान्छेले धेरै समय बिताउँछ र त्यसैमा रमाउँछ पनि ।' विश्व कुरैकुराले चलेजस्तो लाञ्छ मलाई, कामले भन्दा पनि । एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्रका कुरा गरेर, कुरा सुनेर, बुनेर र कहिलेकाहाँ कुरा थुनेर पनि आफूलाई बचाउँछ, माथि उठाउँछ, हाँस्छ, हँसाउँछ र मौका मिले अरू राष्ट्रलाई पछार्छ पनि । पछार्नै रमाउँछ अनि पछारिने चाहाँ सुस्ताउँन थाल्छ र कहिलेकाहाँ त बिस्तारै बिस्तारै हराउँदै जान्छ पनि ।

नेताहरू त भन अर्काको कुरा नकाटी बाँच्यै सक्दैनन् र लुकेर खाएको पचाउन पनि सक्दैनन् । मनगढन्ते कुराले मात्र उनीहरूको पगरीबचाउँछर बढाउँछपनि । नत्र जीवनभरको लगानी स्वाहा हुन्छ । नजिकिनुपर्दा र अवसर

छोपुर्दासमेत जोकोहीसँग पनि घाँटी जोइन पछि नपर्ने र टाढिएपछि भने वदनामका शब्दहरूसमेत नपाउनेगरी गालीबेइज्जती गर्नु विश्वका नेताहरूका लागि अकाट्य नीति नै स्थापित भइसकेको छ । यसबाट देशले भने कति पनि प्रतिफल पाउँदैन, उनीहरूले मात्रै उक्लने र जीवनलाई भर्ने सुअवसरसमेत पाउँछन् । पछि लानेहरू हेरेका हेरूयै हुन्छन्, नेताहरू भने कुरा काटैरै अगाडि बढेका बद्दै हुन्छन्, कहिल्यै पछाडि नपर्नेगरी ।

जेजस्तो भए पनि समाजले अगुवाकै अनुकरण गर्छ । समाज पनि त अरूको कुरा नगरी चल्दैन नि ! पछाडिकाहरूको पनि अरूका कुरा नगरी हसुरेको आहार पच्चैन, जीवन बँच्दैन र मन रमाउँदैन पनि ! चाहे तुलो होस् वा सानो चारकटा चरण नजिकिन नपाउँदै थुतुनाहरू मिलेपछि अरूका कुरा काट्न थालिहाल्छन् । फलानाले यसो भन्यो, तिलानाले यसो ग्रयो भन्दाभन्दै घण्टाँ समय पछि पर्छ तर यस्को प्रतिफल भने शून्य मात्र हात लाञ्छ । तैपनि उनीहरूको जीवनलाई चाहिँ यसैले पर पर धकेलिरहेको हुन्छ ।

खरा कुरा, कडा कुरा, नरम कुरा, गरम कुरा, चाकडीका कुरा, सुराका कुरा, भुराका कुरा, मनका कुरा, धनका कुरा र तनका कुरा ! यस्तै कुरैकुराले सबै मान्छेका मुखमा हरपल, हरघडी आवास बनाइरहेका हुन्छन्, सास रहुन्जेल नभात्किने र नमासिने गरी ।

मान्छेले आआफूनो स्तरअनुसारकै कुराहरू मुखबाट फुत निकाल्छ र आफू धतीमा बाँचिरहेको छु भन्ने गौरवलाई अरूका अगाडि प्रदर्शन गर्दछ । मन्त्रीले कर्मचारीको, कर्मचारीले मन्त्रीको, नेताले कार्यकर्ताको, कार्यकर्ताले नेताको, शिक्षकले विद्यार्थीको र विद्यार्थीले शिक्षकको, मालिकले कामदारको

र कामदारले मालिकको, एउटा साथीले अर्को साथीको, लोग्नेले स्वास्त्रीको र स्वास्त्रीले लोग्नेको, एउटा छिमेकीले अर्को छिमेकीको, एउटा बस्तीले अर्को बस्तीको, बाबुआमाले छोराछोरीको र छोराछोरीले बाबुआमाको, दाजुभाइले दाजुभाइको, दिदीबाहिनीले दिदीबाहिनीको, व्यापारीले ग्राहकको, ग्राहकले व्यापारीको, चाकडी गर्नेले चाकडी नगर्नेको र नगर्नेले गर्नेको, एउटा धर्मले अर्को धर्मको, डाक्टरले बिरामीको र बिरामीले डाक्टरको, विद्वानले मूर्खको अनि मूर्खले विद्वानको, साहित्यकारले राष्ट्रको, राष्ट्रले साहित्यकारको अनि एउटा वर्गले अर्को वर्गको र एउटा जातिले अर्को जातिको चाहिनेनचाहिने कुरा काटेर, कुरा बजारेर, कुरा पछारेर, अनि कुरा तछारेर, कुरा थुपारेसमेत बाँचेको छ र कुरैकुरामा नाचेको पनि छ यो संसार ! प्रेमीकाले प्रेमीको

कुरा गर्न नपाए भुतुकै मात्र हुन ठहरै हुनपुछे । प्रेमीको पनि उस्तै हालत हुन्छ । यस मामिलामा जतिसुकै बलियो भए पनि प्रेमीको धनुले पनि काम गर्दैन । ठुलाबडाको पगारी पहिरएकाहरूले निमुखाहरूको कुरा नगरे उनीहरूको बडप्पनमा भुँइचालो नै आउँछ । निमुखाहरूले ठालुहरूको सत्तोसराप गर्न पाएनन् भने उनीहरूको धैंटोमा घाम लाम्नु त कहाँ हो कहाँ ताराले पनि मुख देखाउँदैन । एक अर्काले कुरा काट्न नपाए दुबैको मुस्कानलाई बाकलो बादलले ढाकछ ।

सेताले कालालाई र कालाले सेतालाई पनि कुराकै छुरा चलाएर चौपट्टै पारिहहेका छन् अनि पूर्वले पश्चिम र पश्चिमले पूर्वको पुरुरो कन्याएरै भए पनि आआफ्ना कन्तुर भरेकै छन् । ज्ञानले विज्ञानका र विज्ञानले ज्ञानका कुरा साटासाट र काटाकाट

नगरेका भए सायद यी दुबै कुँजिन्थे होला, अनि त संसारको सार नरहेर बेसारै मात्र बाँकी रहन्थ्यो होला । संसारका यावत् दुई विरोधी तत्त्वहरूले आआफ्ना कुराहरूलाई साटासाट, काटाकाट र बाराबार नगरीदण्डका भए यो संसारको एक सार पनि बाँकी रहँदैन थियो कि !

अनि त भन्नै पर्ने हन्छ, ‘अरूको अनावश्यक कुरा नगरीकन हिडने, बस्ने, खाने र आरामसँग सुल्तसक्ने मान्छे विश्वमै बत्ती बालेर वर्षां वर्ष खोजे पनि पुस्तौपुस्ता पगिलएर जाला तर भट्टिंदैन होला ।’ मान्छेको प्राण नै अरूको कुरा गरेरै मात्र अडिन्छ भने अर्काका कुरा नकाटी विश्वमा विचरण गरिरहेको मान्छे, बकबकाचार्यको उपाधिले विभूषित भएका तपाईँ हामी सबैले बिजुलीका बालाई बालेर खोजे पनि भेटिन्छ होला ।

अनादि कालदेवीवै चेतनशील प्राणीको उपाधिले चिनिएको मान्छे अरूका कुरा नगरी हिजो पनि बाँचेको थिएन र आज पनि बाँचेको छैन ! मानवजीवन अर्काकै कुरा गरेरै हाँसेको छ, नाँचेको छ, रमाएको छ र कुरैकुराले अरूलाई घुमाएको पनि छ अनि कुरैकुराले टन खाएको पनि छ र अनवरतरूपमा अर्काकै कुरामा प्राण अद्याएर बाँचेको र बचाएको पनि छ । नत्र किन मान्छेले अर्काको कुरा गरेरै मात्र मुहार चम्काउँछ, तन फुलाउँछ, मन प्रफुल्ल बनाउँछ र वचनमा समेत परिवर्तन ल्याउँछ । त्यसैले भन्न मन लाञ्छ - मान्छेले अरूको कुरा गरेकै भरमा खाएको छ, बाँचेको छ, हाँसेको छ, माथि पुगेको छ, रमाएको छ र अरूहरूलाई लास बनाउने गरी कुरा गरेर त्यसैमाथि बेस्सरी नाचेको पनि छ ।

नेपालका मौलिक षड्-दर्शनहरू

❖ प्राज्ञ तिष्णु प्रभात

१. विषयप्रवेश

नेपाल राष्ट्रको इतिहास निकै लामो छ । दक्षिण एसियाको सन्दर्भमा हेर्दा भारतभन्दा पहिलेको र विश्वसन्दर्भ हेर्दा अमेरिकाभन्दा पुरानो स्वतन्त्र देश हो । हिमालय पर्वतका काखमा रहेको हुँदा प्राचीन समयमा यसलाई हिमवत् खण्ड भनिन्थ्यो । हिमवत् खण्डको नामबाट र वेद उपनिषद्काल महाभारतकालमा पनि नेपाललाई चिनाउने काम गरिएको पाइन्छ । मानवजातिको विकास र उन्नतिको प्रारम्भिक चरणमा घुमन्ते बगाले जीवनको यायावरीय अवस्थाबाट बिस्तारै पशुपालन र कृषिकर्म अङ्गाल्दै प्राचीन सभ्यता हुर्किएको थियो । त्यतिखेरका बस्ती-गुफाहरूको बस्ती, स्वरूपमा पनि रहेको थियो भन्ने जानकारी गण्डकी प्रम्मवण क्षेत्रको भूगोलले विशेषगरी मुस्ताङका गुफा र गुम्बाहरू एवम् त्यहाँ पाइएका पुराना अवशेषहरूले दर्शाएका छन् । प्रकृतिको पर्यावरणीय सन्तुलन मिलेका ठाउँहरूमा नै मानिसहरूको त्यो प्राचीन सभ्यता उदाएको थियो । प्रकृतिमा हावा, पानी, घाम र जमिनको उपस्थिति

भइहाल्छ । त्यसअतिरिक्त भनाँ आकाशको अनन्ततामाख पृथिवीको क्षत्रीय बनोटले मानिसको जीवनशैलीलाई अनुकूलन गर्दै ल्यायो र ग्रामीण सभ्यता, नगर सभ्यता, वस्तुविनिमय, उत्पादनकलाको अस्तित्व र चिन्तनको प्रारूप निर्माण हुनथाल्यो । त्यही यात्राको क्रममा नै प्रकृतिका रहस्य र यथार्थको बारेमा मान्छेका तर्कनाहरू उब्जाए । अँधेरी र उजेलीका बिचमा सूर्य र चन्द्रमाको अवस्थिति, मेघ, बादल र इन्द्रेणीको उत्पत्ति आदि विषयसँगै बाढी-पहिरोजस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरूका सम्बन्धमा पनि मान्छेको जिज्ञासा बढ्यो । त्यही क्रममा प्राकृतिक शक्ति मानेर प्रकृतिपूजा गर्ने लोकमत अर्थात् जीवन दर्शन पैदा भयो । यही प्राकृतिक शक्तिसत्तालाई स्थिकारेर प्रकृतिवाद देखा पर्यो र यसलाई प्रारम्भमा 'लोकायत दर्शन' नाम दिइयो । हाम्रो नेपाली समाजको इतिहासमा पनि प्रकृतिपूजक लोकदर्शन नै सबैभन्दा पुरानो विचार रहिआएको छ । प्रकृतिपूजक विचारधारालाई नै जडवाद, प्राकृतिक भौतिकवाद अथवा पदार्थवादको नाम दिइएको पाइन्छ । पृथ्वी, सूर्य, पर्वत, वायु, अग्नि, जल र वृक्षलाई प्रकृतिका मुख्य शक्ति मानेर हेर्ने यस पदार्थवादी चिन्तनले प्राकृतिक प्रकोपको डरलाई भगाउन वर्षाको भयमुक्तिका लागि जलको पूजा, आँधीहुरीको डर भगाउन वायुको पूजा, पितृपुर्खाको सम्फनामा हंसपूजा गर्ने गरिएको देखिन्छ । प्रारम्भमा भूतचतुष्टयः अर्थात् हावा, पानी, अग्नि र पृथ्वी लिइयो र वायुमा पितृहंस घुम्छ भन्ने धारणा राखियो ।

पछि वायुको बासस्थलका रूपमा तुला तुला पर्वत, रुख र मेघलाई लिइयो । प्रकृति अथवा पितृ रिसाए भने प्राकृतिक बबण्डर मञ्चन्छ भन्ने धारणा हुर्कियो तर ती सबैको आधारथलो भौतिकजगत् नै रह्यो । पृथ्वीलाई नै भूतचतृष्ट्यःको रूपमा स्विकारियो । सूर्यलाई तेजश्वी आगो र पानीलाई जलदेवी बनाइयो । पछि यिनै चार भौतिक पदार्थमा आकाश थपेर पञ्चमहाभूतको धारणा हुर्कियो । पाँचौं पदार्थका रूपमा आकाशलाई लिने काम शाक्तचिन्तनपछि शैवहरूले गरेका हुन् । ऋग्वेदकालभन्दा पहिलेका मानवचिन्तन प्रायः सबै नै प्रकृतिपूजक, जडवादी, द्वैत अस्तित्व माने थिए । त्यसको प्रभाव ऋग्वेदमा पनि देखा पर्दछ । ऋग्वेद स्वयम्भूतको मूल चिन्तन प्राकृतिक भौतिकवाद रहेको छ । त्यसैले हाम्रो नेपाली चिन्तनपरम्परामा पनि पहिलो दार्शनिक विचार बनेर प्रकृतिपूजक बोन दर्शन रह्यो । यही चिन्तनको वृत्तमा लोकायत, चार्वाक नाम दिइएका विचारपद्धति पनि समेटिएका छन् किनकि भौतिकजगत्को सत्यता, यथार्थ र सद्यातले नै जीवन र प्रकृतिलाई पनि अग्रचालित गर्दै आएको छ भन्ने मूल मान्यता यसको रहेको छ ।

हंस, वंश र अंश नामक त्रि-तत्त्वलाई भौतिक अस्तित्व र भावनाको एकतामा हेरिन्छ । मानिसको मृत्युपछि उसको हंस यही पृथिवीमा नै रहन्छ । वायुरूपमा रहने त्यस्तो हंस पितृप्रेतको हंस हो । त्यो अन्यत्र कतै अर्को संसारमा जाँदैन, आफूना सन्तानहरूको, वंशबन्धुहरूको रखबारी गर्दै पृथ्वीकै आफूनो भूक्षेत्रमा भ्रमण गर्दछ । प्रकृतिपूजक लोकदर्शनले पितृहरू वायुरूपमा तुला वृक्ष, ओडार या पर्वत चुलीमा बस्दछन्

भन्ने धारणा राख्दछ । प्रारम्भमा पोन भनिने र मोन भनिने दुई मुख्य मानवशाखा रहेका भए पनि कालान्तरमा तिनीहरूकै अनेक हाँगा विस्तारित भएर आएको देखिन्छ । बोन शब्द आठौं शताब्दीपछि मात्र प्रचलनमा आएको हो ।

२. नेपाली दर्शन परम्परा

नेपालको आफूनो मौलिक दर्शन र तिनीहरूका ऐतिहासिक परम्परा विद्यमान छन् । प्राचीन भूगोलका सन्दर्भमा समेत नेपालको भूक्षेत्र मानिएका ठाउँहरूमा बस्ने र आश्रम सञ्चालन गर्ने ऋषिमुनिहरूको उपस्थितिले हामीलाई आज पनि गौरवबोध गर्ने ठाउँ दिएका छन् । नेपालका ऐतिहासिक दर्शन खस ब्राह्मणहरूको रीतिस्थिति प्राचीन पोनहरूसँग मिल्दोजुल्दो पनि पाइन्छ । शाक्त शैव चिन्तनको विकासभन्दा अधिको कालखण्डमा समेत भूमिपूजा, योनीपूजा र लिङ्गपूजाजस्ता प्राकृतिक तत्त्वसँग सम्बन्धित तान्त्रिक कर्महरू हुँदै आएका छन् । प्रकृतिपूजाको यही परम्परामा नेपालका मौलिक दर्शन खोजिनुपर्दछ । कठिपय विवेचकले नेपाली दर्शनका छ मुख्य हाँगा उल्लेख गर्ने गरेका छन् भने कठिपयले नौओटा दर्शनको चर्चा गरेको पाइन्छ । यहाँ हामीले नेपाली षडदर्शनका नामबाट नेपाली समाजमा चलन चल्तीमा रहेका मुख्य छोटा दर्शनको सझक्षिप्त चर्चा गराँ ।

१. प्रकृतिपूजक बोन दर्शन (लोक दर्शन, लोकायत र चार्वाक दर्शन यसैको शृद्धखला हो ।
२. मातृत्वपूजक शाक्त दर्शन (देवी पुज्ने प्रथा-सप्त दुर्गा, नव दुर्गा र भवानी आदि)

३. शिवत्वपूजक शैव दर्शन (रुद्र, महादेव, लिङ्गायोनीपूजक, मुन्धुम, कल्याण भाव, नाथ)

४. आत्मापूजक ब्रह्म दर्शन (हिन्दु, वैष्णव, प्रणायामी धाराहरू)

५. पदार्थपूजक शास्त्रिक दर्शन (देवहुति कपिला प्रवर्तित एवम् कपिलद्वारा प्रवर्धित)

६. मानवतापूजक बौद्ध दर्शन (बौद्धचिन्तनका सबै हाँगाहरू)

यिनै छ मुख्य शाखामा नेपाली समाजमा प्रचलित दर्शन रहेका छन् । यद्यपि यीबाहेक हाम्रो समाजमा रहेका विविध मतहरूमा सन्त, ओमकार परिवार, ब्रह्मकुमारी, राधेराधे र वेदान्तका चार शाखाजस्ता आध्यात्मिक प्रत्ययवादी चिन्तनका बहुल स्वरूप पनि देखा पर्छन् ।

२.१ प्रकृतिपूजक बोन दर्शन

प्रकृतिपूजक चिन्तनदृष्टिका बोन, लोकायत र चार्वाक दर्शनलाई आधारभूत मान्यताका दृष्टिले हेर्दा उस्तै उस्तै देखा पर्छन् । भूतचतुष्यःलाई सबैले नै स्वीकारेका छन् र सबैले जगत्को सृष्टि कुनै आगोचर काल्पनिक शक्तिले गरेको हो भन्ने कुरालाई अस्वीकार गरेका छन् । लोकायत या चार्वाक चिन्तनले पनि बोनको भँगै नै पृथ्वी, हावा, पानी र आगो गरी चार पदार्थलाई मुख्य तत्त्व मान्दछ । भौतिक संसारमा प्रत्यक्ष बोध गर्नसकिने चार मुख्य पदार्थजस्तै मान्छेसँग चारओटै मानवीय गुण हुन्छन् - परोपकार, सदाचार, मर्यादा र ज्ञान । बोन दृष्टिकोणमा मानिसले अँगल्तुपर्ने सामाजिक विधिका पनि चारओटै स्वरूप छन् । पहिलो क्याम्रोड -

जसमा तन्त्रमन्त्र दुबैको प्रयोग हुन्छ । दोस्रो ह्यातोड - जसमा मानिसको सामाजिक मर्यादाको तह तोकेर बाँधिएका रीतहरू र प्रथाहरू छन् । तेस्रो भोम्बूपूजा हो - यसमा भूमि र वनदेवी पूजाअर्चना गरिन्छ र चौथो हो भविष्यपूजा - जसमा व्यक्तिकल्याण होइन, सर्वकल्याणकारी भावमा गरिने विभिन्न कर्महरू पर्दछन् । यसरी चार दिक्, चार तत्त्व, चार विधि र चार मर्यादाजस्ता कुरा बोन दर्शनले अधि सारेको छ । त्यसो त त्रि-तत्त्व भनेर हंस, वंश र अंशलाई उल्लेख गर्दा पितृ, मातृ र दुबैको एकत्वलाई दर्शाउने गरिन्छ । हंस मृत्युपछिको जीवनबारेको धारणा हो; वंश आफ्नो कुल, गोत्र र सन्ततिहरूको उन्नति होस् भन्ने भावना हो र अंश नसनारी पृथक भएर होइन संयुक्त भएर अधि बदनुपर्दछ भन्ने भाव हो । यी कुराहरू प्रकृतिपूजक मातृप्रधान समाजमा शाक्त दर्शनले र ऋग्वेदभन्दा पहिलेको मानवसमाजले अँगालेका केही मूलभूत कुरा हुन् । त्रि-तत्त्वका सन्दर्भमा भूमि, योनी र लिङ्ग पुज्ने रीत ऋग्वेदकालसम्म प्रचुर मात्रामा हुने गर्दथ्यो ।

बोन दर्शनले प्रकृतिलाई सर्वेसर्वा मान्दछ । प्रकृतिमा चार मूल पदार्थ छन् भन्दछ । सृष्टिचक्र प्रकृतिको भौतिक यथार्थ हो भन्दै जीवजन्तु र वनस्पतिलाई मानिससँग जोड्ने तथा वस्तु, व्यवस्था र ज्ञानलाई प्राकृतिक एवम् मानवीय माने अवधारणा बोन, लोकायत र चार्वाक दर्शनमा समानजस्तै छन् । दुइगा, नदी, वृक्ष र पर्वत पुज्ने प्राचीन चलनकै प्रभावमा पछि गएर दुइगाका मूर्ति, पिपलपूजा र ठुला नदीहरूको पूजा गर्ने रीत सुरु भएका हुनसक्छन् । पितृहंसको सम्भनास्वरूप वायु

पुज्ने, कुल देवताको थान बनाउने, सूर्य र अग्निलाई देवत्वकरण गर्नेजस्ता भावना त्यस समयदेखिकै हो र पछि आएर मात्र काल्पनिकीकरण गरिएको हो । यसरी सबैतिर प्राकृतिक, लौकिक चिन्तनको प्रभाव र प्रसार भएको हुँदा पछिल्लो समयमा संसारका प्रायः सबै जाति र राष्ट्रमा समेत प्रारम्भिक चिन्तनका प्रभावमा बनेका रीतिथिति र संस्कृतिहस्तिति अनेकाँ कुराहरू मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् ।

२.२ मातृत्वपूजक शाक्त दर्शन

मातृप्रधान समाजव्यवस्थाको दर्शन बनेर शाक्त दर्शन रहेको छ । यसले प्रेम, वात्सल्य र मातृत्वभावद्वारा मनुष्यजातिलाई सामाजिक आड तथा आधार दियो । महामाता, बज्जै अथवा मातृदेवी (मातृका) पुज्ने तान्त्रिक पद्धतियुक्त चिन्तन बनेर शाक्त दर्शन रहेको छ । मातृत्वपूजक शाक्त दर्शनसँग यसको धार्मिक पाठो र तान्त्रिक विधि पनि छ । बनदेवी र बाँदरबाट मनुष्य सृष्टि भएको लोकाख्यानसँगै शक्ति भनेको पृथ्वीमाताद्वारा प्राप्त हुन्छ र उनैका कृपाले माताले हामीलाई जन्माइन्, हुक्काइन् भन्ने सोच यस दर्शनमा पाइन्छ । मातृप्रधान समाजकालबाट नै पशुपालन र कृषिकर्मको प्रारम्भ तथा विकास हुनथाल्यो । आमाको लाडप्यार र प्रशिक्षणमा मानिस, पशुपन्थी रत्तिंदै गए । फलस्वरूप पशुपालन र कृषियुगको प्रारम्भ भयो । त्यही क्रममा शाक्त दर्शनले देवी पुज्ने संस्कार हुक्कायो । त्यस वेलाका वीर महिलाका व्यक्तित्व नै शक्तिदात्री देवीहरू सरस्वती, काली, चण्डी, गौरी, सप्तदुर्गा, नवदुर्गा तथा कुमारी, बज्जू र अजिमाहरू आख्यानपात्रहरू बनेर देखा परे । मातृ देवो भवः भन्दै आमालाई नै

सबैभन्दा ठुली शक्तिदात्री देवी मानिन थाल्यो । महामाताको धारणामा शक्तिको स्रोत भनेकै नारी प्रकृति हो भन्न थालियो । मातृमहिमाका मिथक, देवीपुराण र स्तोत्रहरू लेखिए । जीवन यथार्थभन्दा पर परका कल्पनामा आख्यान रचिए ।

शाक्त दर्शन मातृप्रधान समाजको दृष्टिकोण हो । यसले शक्तिका तीन रूप - ज्ञान, इच्छा र कर्म हुन् भन्दछ । जगत्को सृष्टि जीव, वनस्पति र मनुष्यजातिसमेत योनीबाट जन्मन्छन् त्यसले सृष्टिको आधार योनी हो भन्दै योनीपूजाको चलनसमेत चलाएको बताइन्छ । हामीकहाँ पनि गुह्यश्वरी माईको पूजा गर्ने चलन छ । सन्तानेश्वरको पूजा गरिन्छ । योनीसित लिङ्ग जोडेर पूजा गरिन्छ । मातृत्वभाव, दया, माया, करुणा र परोपकारलाई शाक्त दर्शनले अत्यन्तै महत्त्व दियो । आमा, महामाता र देवीको धारणासँगै मातृत्वको महिमा गाउने संस्कृति हुकियो । सप्तमातृका, अष्टमातृका, षोडशमातृका र चौसद्धी योगिनीको पूजा प्रार्थनामा यही भाव प्रवाहित छ । शक्ति भनेकै मातृजाति हुन् र त्यही शक्ति नै ब्रह्म हो भन्नेसम्मको चिन्तन पछि जोडिन पुग्यो ।

शाक्त दर्शनले पदार्थलाई शक्ति मान्दछ । त्यही शक्ति जीवमा स्त्री-पुरुषको द्वैधतामा व्यक्त हुन्छ र त्यो द्वैधता वैपरीत्यको एकतामा क्रियाप्रतिक्रिया भई जीवन र जगत् अघि बद्ध, विकसित हुन्छ । पदार्थको शक्ति ऊर्जास्त्रुपमा रहने, विद्युतीय तरङ्गमा बहने, यथार्थलाई आधुनिक विज्ञानले सिद्ध गरेको छ र त्यो अद्वैतमा होइन द्वैतमा नै व्यक्त भएको छ । पदार्थको सूक्ष्म रूप ऊर्जा र त्यसको द्वन्द्वात्मकतामा हामीले विद्युतीय प्रयोगलाई उपयोग गरेका

छौं । अणु-परमाणुबिचको सङ्घातलाई शाकत दर्शनले आफूनै समयको भाषामा धैरै पर्हले नै स्विकारेको छ । शाकत तन्त्रमा प्रजननतालाई पवित्र तथा कल्याणकारी कर्म मानिने हुँदा सन्तान प्रबर्धनका निमित्त नारीले आफूखुसी कुनै पुरुषलाई बोलाएर गर्भ ग्रहण गर्न सक्दथिन् । यस्तो चलन धैरै पछिसम्म महाभारतकालसम्मै देखिन्छ । महाविद्या दश देवीसँग सम्बन्धित तन्त्र हो । भैरव तन्त्र शक्तिसँग शिवको संयुक्तता हो र यसलाई पछि पछि योगका नामबाट विस्तार गरियो । ऋग्वेदमा इन्द्र, अग्नि र सोमलाई समेत देवीको प्रार्थना गर्न लगाइएको भेटिन्छ (प्रभात, विष्णु (वि.सं. २०७७) नेपाली षडदर्शनः सङ्घिक्षिप्त विमर्शः दर्शनावली-७, काठमाडौः नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान पृष्ठ ७५)। प्रजापति, ब्रह्मा र पुरुषले देवीको महिमा गाएका छन् । शाकत उपनिषदले त देवीहरू नै देवताका आधार हुन् भन्दछ । देवीगीताले शक्तिलाई चलायमान् मान्दछ । यी सबै कुरा शाकत दर्शनलाई धार्मिक सम्प्रदायमा बदल्नेहरूबाट व्याख्या गरिएका आख्यान हुन् । प्रारम्भमा शाकत दर्शनले अङ्गालेको प्राकृतिक स्वभाववाद अर्थात् तात्कालिक भौतिकवादलाई बद्धयाउने चेष्टा यजुर्वेदकालदेखि नै हुँदै आयो । शक्तिप्रतिको भक्ति विस्तार गर्दा नै सप्तसती, दुर्गाक्वच, चण्डीस्तोत्र, देवीभागवत्, कालिका पुराणजस्ता ग्रन्थहरूले शाकत सम्प्रदायको विस्तार गरे । ऋग्वेदमा त्रिदेवीका नाममा संसारी माई, बागेश्वरी र धनेश्वरी भेटिन्छन् तर ती अलौकिक नभएर संसारी वाणी र सम्पत्तिका स्वामिनी देखिन्छन् । ब्रह्मवादी कर्मकाण्डको विस्तारसँगै 'त्रिकोणे देवता सर्वा : ब्रह्मा, विष्णु महेश्वरः' भन्दै त्रिशक्ति

विम्ब उँधो त्रिकोण र उँभो त्रिकोण खप्ट्याएर षड्कोण बनाइन्छ । त्यसैलाई विद्याकी देवी सरस्वतीको विम्ब मानिन्छ । पछि तन्त्रास्त्रले यसलाई तल चुच्चो भएको त्रिकोण लिङ्गा भन्दै व्याख्या गर्नपुग्यो ।

२.३ शिवत्वपूजक शैव दर्शन

पोनहरू किरातीथिएर मोनहरू खसथिए । शिव किराती थिए । उनको मूल थलो नेपाल बताइन्छ । कैलाश प्राचीन हिमवत्खण्ड र मध्यकालिक खस साग्राज्यमा पर्दथ्यो त्यसैले कैलाशदेखि नीलगिरिसम्मको विस्तारलाई शिवभूमि भनिएको पाइन्छ । हालसालको स्थितिमा भने कैलाश चीनको तिब्बत प्रान्तमा पर्दछ । किरातीजनलाई कतिपयले मझगोलियन बताउँछन् र अरुहरू आर्य भनिएका छन् । प्रकृतिपूजक पोनहरू आर्य होइनन् । आर्येतर जातिमा प्राचीन खस तथा शिल्पी समुदाय पर्दछन् । शिवद्वारा प्रतिपादित एवम् विस्तारित सोच, विधि र जीवनशैलीलाई शैव दर्शन भनिन्छ । शैव चिन्तनदृष्टिमा सम्पूर्ण जगत्का अधिपति शिव हुन् र उनी परहितकारी कल्याणकारी छन् । त्यसो त शिवलाई सूष्टिसंहारक देवताका रूपमा समेत चर्चा गरिएको पाइन्छ । शैव दर्शनले नेपाल, भारत, इन्डोनेसिया, भुटान, कोरिया, मझगोलिया र रूसमा समेत प्रभाव पारेको देखिन्छ । रुद्र, शिव र महादेवका नाममा परिचित शङ्करलाई हिमाली सन्तपरम्पराका प्रतीक मान्ने; बञ्चरो, त्रिशूल र डमरुका आविष्कारक मान्ने, जडीबुटीका ज्ञाता, योगशास्त्रका प्रणेता, सङ्घीत र तन्त्रशास्त्रका रचयिता, मातृप्रधान समाजकालका भैरव तथा अनाथका नाथ भनिएको छ ।

किरात वंशावलीमा शिवलाई किरातहरूका कुलदेव भनी उल्लेख गरिएको छ । यी अनेक कथनले शिवलाई आफ्नो समयका बुद्धिमान् प्रतिभा दर्शाउँछ । परन्तु ऋग्वेदमा रुद्रलाई ‘शिश्नपूजक’ भनी निन्दा गरिएको छ भने यजुर्वेदमा शिवलाई रुद्राभिषेक गरी महादेवको सम्मान दिइएको छ ।

शैव दर्शनले प्रकृतिलाई भू भूव, स्वः, सौर र वरुण गरी पाँच विभागमा बाँडेको छ । भू-पृथ्वी, भूव-अन्तरीक्ष, स्वः-जीवत्व, सौर-सूर्य र वरुण-जल भन्ने अर्थमा प्रयुक्त छ । पछि वैदिक कालमा यसलाई पृथिवी, जल, तेज, वायु र आकाश भनियो र पञ्चमहाभूतको नाम दिइयो । भूत भनेको पदार्थ हो । पदार्थका मुख्य रूप भौतिक रहेको तथ्यलाई यसले उजागर गर्दछ । वास्तवमा सम्पूर्ण जगत् र जीवनको भौतिक यथार्थले महत्व पाउनु शैव दर्शनको विशेषता हो (प्रभात, २०७७ पृष्ठ ८७) । प्राकृतिक स्वभाववादी दृष्टिकोण अङ्गाल्ने हुँदा शैव दर्शनले भौतिक यथार्थलाई सत्य मान्दछ । प्राचीन बोनको हंसपूजा, शाकतको मातृपूजामा नरनारीको युग्मतालाई थपेर हंस, वंश र अंशपूजाको एकत्वभावमा अर्धनारीश्वरको विम्बलाई शैवले शक्तिस्वरूप शिव मान्दछन् । प्रकृति र पुरुषको सहअस्तित्वलाई स्विकार्नु, हरि र हरलाई जोडेर हरिहरको धारणा अधि सार्नुजस्ता विचारले शैव दर्शनको धार्मिक समन्वयवादलाई व्यक्त गर्दछ । मानवसृष्टिका सन्दर्भमा शैव दृष्टिकोण लौकिक छ, अलौकिक होइन । वनदेवी तथा शिवको समागमबाट मष्टा भवानी पैदा भइन् । भवानी खसहरूकी कुलदेवी हुन् । उनलाई ज्वालामाई, जलेश्वरी र प्रकृतिमाता नामले

पनि पुकारिन्छ । शैव दर्शनका विभिन्न शाखामध्ये पाशुपत धारा सबैभन्दा पुरानो हो ।

२.४ आत्मापूजक ब्रह्म दर्शन

जाज्ञबल्क्यद्वारा प्रवर्तित ब्रह्म दर्शनले जगत्को सर्वोच्च सत्ता परब्रह्ममा रहेको बताउँछ । ब्रह्मको शाब्दिक अर्थ सामाजिक ढङ्गले आफै बदनु भन्ने हुन्छ । उपनिषद्को भने ब्रह्म भनेको ज्ञान हो भन्दछ । ‘सर्व खल्विदं ब्रह्म’ भन्ने पनि छँदै छ । भृगुआत्रेय ऋषिले ‘अन्नम् ब्रह्म’ भनेका छन् । आध्यात्मिक प्रत्ययवादी दृष्टिमा ईश्वर नै ब्रह्म हो र परब्रह्म भनेको ईश्वरका पनि ईश्वर हुन्, परम आत्मा हुन् । पछि पछि याज्ञबल्क्यको सोचलाई बादरायण, गौडपाद र शद्कराचार्यले द्वैत मान्यता र प्राकृतिक शक्तिप्रतिको सोच बदलेर हिन्दु दर्शनको रूपमा, धार्मिक कृत्यको अर्थमा विवेचना गरे । जैमिनीले मीमांसा भनी विवेचना गरे । तार्किक रहस्यवादलाई आधार बनाएर जनजीवनमा प्रकृति, समाज र व्यक्तिको अस्तित्वलाई नै मायावी, भुठो र मिथ्या भनियो । ‘ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या..’ भन्ने सूत्रमा थिग्रयाइयो । ब्रह्मको परिभाषा विविध ढङ्गले गरियो -खं ब्रह्म, ओम् ब्रह्म, अन्नम् ब्रह्म, परमात्मा ब्रह्म, ईश्वर ब्रह्म, आनन्द ब्रह्म भनेर वैदिक विचारलाई समाप्त पारेर वेदान्त भनियो । वेदद्वारा अधि सारिएको विचार अन्त्य भएको अर्थमा नै वेदान्त शब्द प्रयोग गरिएको हो । वेदले द्वैतवादलाई समर्थन गर्दछ तर वेदान्तले आफ्नो व्याख्या अद्वैत भनी गर्दछ । दुई धारमा चार हाँगा वैष्णव सम्प्रदायका र एउटा हाँगोमा प्राणायामी सम्प्रदायका रूपमा वेदान्ती विचारहरू हामीकहाँ

रहेका छन् । यी सबै नै पछिल्लो समयका सोच हुन् र विष्णु र कृष्णसँग सम्बन्धित छन् । ब्रह्मवादी वेदान्तमा निम्बार्की, रामानुजी, मध्वाचार्यी र बल्लभाचार्यका हाँगा छन् । निम्बार्कीहरू द्वैतवादी छन् तर अद्वैतलाई पनि मान्दछन् । रामानुजीहरू काल्पनिक सत्ताको कुरा गर्दै त्यसलाई विशिष्ट मान्दछन् । मध्वाचार्य द्वैतवादी हुन् । उनले जीव र जगत्को अस्तित्वलाई त स्विकार्छन् तर त्यो फगत माया हो, आभासिक हो भन्दछन् । बल्लभाचार्यको हाँगाले मायावादी परब्रह्मको धारणालाई अस्वीकार गर्दछ । यसरी चार हाँगाका विचारमा भिन्नता देखा पर्दछ । प्रारम्भमा ब्रह्मवादी सोच अद्वैत थिएन । वेदान्तीहरूले पनि जातिपाती मान्दैनथे तर पछि पछि जातिवादी वेदान्त देखा पर्यो । धर्मान्धिहरूले ईश्वरबाटै जातजाति बनेको बताउन थाले । उनीहरूका लागि वेद अपौरुषेय ईश्वर वाणि बन्पुयो । त्यसो त ऋग्वेदकालसम्म देवताको अस्तित्व मनुष्यकै जुनीभित्र थियो । जो मानिसले जनकल्याणको काम गर्दथ्यो, बहुजनहितायमा काम गर्दथ्यो र मानिसलाई दुःख, विपत्तिबाट बचाउँथ्यो त्यही व्यक्ति देवता मानिन्थ्यो । परन्तु ब्रह्म दर्शन प्रवर्तन भएपछि यजुर्वेदकालतिर त्यो धारणा हरायो । देवता, आत्मा र परमात्मा, ईश्वर र ब्रह्मका रूपमा अदृश्य शक्ति मानेर व्याख्या गरियो र ती सब अगोचर बने ।

सद्क्षेपमाभन्दाब्रह्मसम्बन्धीविमर्शलाई वेदान्त भनियो । गीताले ओमकारलाई नै ब्रह्म बताउँछ । ब्रह्मवादीहरूले ब्रह्म भनेको प्रकृतिको आत्मा हो र त्यो अगोचर, अबोधगम्य, बृहत् मान्दछ । विराट जो छ त्यो लीलामय छ, मायामय छ भन्दछन् ।

यस्ता सबै व्याख्या मानिसलाई अलमल्याउने व्याख्या हुन् जसको यथार्थपरक कुनै आधार छैन ।

२.५ पदार्थपूजक साइरुद्ध दर्शन

कपिलवस्तुमा देवहूति कपिलाले सर्वप्रथम बताएको विचारलाई उनैका छोरा कपिलमुनिले विस्तारपूर्वक व्याख्या गरी प्रबर्धन गरेकाले उनैका नामबाट साइरुद्ध दर्शनको विवेचना हुने गरेको छ । दर्शनका तहमा व्यवस्थित रहेको यस चिन्तनलाई धार्मिक सम्प्रदायमा बाँधेको देखिँदैन । यद्यपि ऋग्वेदको एउटा शाखा साइरुद्धयान छ र चरक संहितामा साइरुद्ध ऋषिको पनि उल्लेख पाइन्छ (पौडेल, २४२ पृ.२)। कर्मलाई भन्दा ज्ञानलाई महत्त्व दिने दर्शन साइरुद्ध हो (गीता, अध्याय ४, श्लोक ३३)। साइरुद्ध दर्शनलाई अन्तिम स्वरूप दिएर परिमार्जन तथा विकास गर्ने काम नेपाली दार्शनिक कपिलले गरे (किरण, वि.सं. २०७४, पृ. २२१)। त्यसो त प्रकृति र मानवीय तत्त्वको शाइरुद्ध निर्धारण गरेको हुँदा पनि साइरुद्ध नाम दिइएको हुनसक्छ । साइरुद्धयानीहरू मूर्तिपूजाको विपक्षमा थिए । ब्रह्मको अस्तित्व मान्दैनथे । उनीहरू लोकाचार्यतिकसरह अनिश्वरवादी थिए । यस विषयमा साइरुद्धयानीहरूभन्दथे, ‘ईश्वरासिद्धेः’ अर्थात् ईश्वरको अस्तित्व प्रमाणित गर्नसकिँदैन । साइरुद्ध र योग आर्यहरूको आविष्कार होइन, त्यो त मातृप्रधान समाजमा उत्पन्न प्राचीन चिन्तन र व्यवहार थियो । त्यसलाई ब्रह्मवादतिर लैजाने प्रयत्न याज्ञबल्क्यले गरेका थिए (दीक्षित, वि.सं. २०६८, पृ. ४४)।

साइरुद्ध दर्शन द्वैतवादी छ । यसले

प्रकृति तथा पुरुष नामक दुई तत्त्वको सन्तुलन र सङ्घात (द्वन्द्व)द्वारा सृष्टि सञ्चालन हुने विचार राख्दछ । प्रकृतिको अस्तित्व सङ्घातमय छ । त्रिगुण-सत्त्व, रज र तमको एकत्व र नानात्व सङ्घातमय छ । 'सङ्घात् पदार्थत्वात्' भन्ने सूत्रअनुसार प्रकृतिको द्वन्द्वात्मकता स्वीकार गर्ने साइख्य दर्शनले विकासको विधि सङ्घातलाई मान्दछ । पदार्थको स्वभाव ऊर्जामय हुने र ऊर्जा तत्त्वहरूसँग पुरुषतत्त्वलाई जोडेर पच्चस तत्त्वको व्याख्या गर्दा चेतनालाई समेत भौतिक यथार्थका रूपमा लिन्छ । कार्यको सम्बन्ध कारणसँग रहेको हुन्छ र सत्कार्यद्वारा समाजलाई अगाडि लग्नसकिन्छ । प्रकृतिको स्वभाव बोध गरी अव्यक्तलाई व्यक्त हुने परिवेश निर्माण गर्ने काम सचेतन ढङ्गले गरिन्छ, गर्नुपर्दछ । त्यसैले सत्कार्य जो छ त्यो हेतुपरक हुने गर्दछ । मात्राको हेरफेरले गुणधर्मलाई असर पुर्याउँछ ।

साइख्य दर्शनको जीवनदृष्टिमा दुःख तीन प्रकारका छन् - जीवनका दुःख, विचारका दुःख र भावनाका दुःख । यिनलाई भौतिक, बौद्धिक र काल्पनिक दुःख मानेर हेरिन्छ । जीवनको लक्ष दुःख निवारण गर्नु हो । यसैका लागि हामीले ज्ञान हासिल गर्दछौं । ज्ञान ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियका माध्यमबाट सञ्चित गरिन्छ । प्रकृति ज्ञानको आधार हो । ज्ञानका क्षेत्रमा नयाँ र पुरानो, सही र गलत, सामान्य र विशिष्ट पक्षका बिचमा सङ्घात भइरहन्छ र त्यसैका माध्यमबाट परिस्कृत पनि हुन्छ । साइख्य दर्शनमा रहेको यो सङ्घातको सिद्धान्त निकै महत्त्वपूर्ण छ र यसलाई नेपाली दर्शनपरम्पराको द्वन्द्ववाद भन्नसकिन्छ ।

२.६ मानवतापूजक बौद्ध दर्शन

प्राचीन कपिलवस्तुको निकट लुम्बिनीमा ईपू. ५६३ मा सिद्धार्थ गौतम बुद्धको जन्म भएको थियो । त्यस समयमा त्यहाँ मातृप्रधानताको समाज व्यवस्था थियो । त्यसैको प्रभावस्वरूप सिद्धार्थ गौतमले आफूनी आमाको थर ग्रहण गरेका थिए । शाक्यवंशीय भएर पनि सिद्धार्थले गौतम थरको प्रयोग गरे । उनको बाल्यकाल, युवावस्था, प्रौढ उमेर र वृद्धावस्थाका चार मुख्य चरणहरूमध्ये युवावस्थामै सिद्धार्थले गृहत्याग गरेका थिए । रोहिणी नदीको पानी प्रयोग गर्नेसम्बन्धमा भएको विवादमा बुद्धले मावलीको पक्ष लिएको निहुँमा देश छोडेने या मृत्युदण्ड स्विकार्ने सर्त देवदत्त र सिंह सेनापतिको कुटिल चालबाजीमा गृहत्याग गरेका थिए । प्राकृतिक सम्पदामा कुनै एक राज्यको एकाधिकार रहेदैन, छराठिमेकी राज्यले पनि त्यसको उपभोग गर्ने हक राख्दछन् भन्ने मान्यता राखेर बुद्धले रोहिणी नदीको पानी बाँझुपर्ने विचार राखेका थिए । कतिपयले भने सिद्धार्थ गौतमले मानवजातिलाई एउटा नयाँ जीवनदृष्टि दिनका लागि नै स्वनिर्वासन रोजेको बताउँछन् । कोही कोही चार दुःखका रूपमा वृद्ध, रोगी, मृतक र सन्यासी देखे/भेटेका घटनाबाट मृत्युभयबोध गरी सन्यास लिएको बताउँछन् । ती धार्मिक आख्यानका पाटा हुन् । उनी दुःखबाट भागेका दार्शनिक होइनन् दुःखमोचनको मार्ग खोज्ने चिन्तक हुन् । त्यसैले चार सत्य र आठ असल बाटाको सन्दर्भलाई विवेचना नगरी बौद्ध दर्शनको वास्तविकता बोध हुँदैन ।

चार सत्य र आठ असल बाटाहरूको सन्दर्भ जगत्को वास्तविकतासँग सम्बन्धित

छ। दुःख यथार्थ हो र त्यसको विवेचना गर्दा कपिलले तीन दुःखका रूपमा उल्लेख गरेका थिए। कपिलले जीवनका दुःख, विचारका दुःख र भावनाका दुःख भनी दुःखका तीन स्वरूप बताएका थिए। बुद्धले केही भिन्न ढण्डगले आर्य सत्य (श्रेष्ठ सत्य) भनेर व्याख्या गरे। उनका अनुसार दुःख, दुःखको कारण, दुःख निरोध र दुःख निवारण मार्ग भनेर चार सत्य अधि सारे। उनले बुद्ध्यौली र मृत्युलाई त दुःख भनेकै थिए। जन्मनु नै दुःख हो भन्दै त्यसको समाधान कसरी गर्ने? उपाय पनि बताएका छन्। लोकायत, प्राकृतिक भौतिकवाद, शाकत र शैवले मानेका भूत चतुष्टयः पृथ्वी, जल, वायु र अग्नि तत्त्वलाई रूपस्कन्ध बताए। त्यसैगरी वेदना, संज्ञा, संस्कार र चेतनालाई अन्य स्कन्ध बताए। दुःखको कारणलाई उनले हेतु भनेर चर्चा गरे। दुःख निवारण गर्न तृष्णा त्यानुपर्ने धारणा राखे। दुःख हटाउने असल बाटाका रूपमा ज्ञान, शील, समाधि अधि सारे। ज्ञान ठिक दृष्टि र सङ्घकल्पद्वारा प्राप्त हुन्छ भने शील ठिक वचन, ठिक कर्म र ठिक जीविकाद्वारा हासिल गरिन्छ। समाधि भनेको सम्यक प्रयत्न, स्मृति र व्यायाम हो। मनलाई चञ्चल हुन नदिई एकाग्रतामा ध्यान गर्नु समाधि हो। बोलीबचनको सुन्दरता, भद्रता र नम्रतालाई सम्यक वचन भनिएको छ भने ठिक कर्ममा अहिंसा, सदाचार, अस्तेय, निर्लोभ आदि आचरण पर्दछन्। सम्यक जीविकामा हतियारको व्यापार नगर्ने, प्राणीको बेचबिखन नगर्ने, मासु र मदिराको व्यापार नगर्ने र विषादीको व्यापार नगर्ने जस्ता विषय रहेका छन्। यी सबैलाई हामीले थप प्रस्त्रयाउन सकदछौं। खासगरी प्राणीको व्यापार नगर्ने कुराले जीवजन्तुलाई मात्र

सङ्घकेत गरेको नभई मनुष्यलाई नै दासदासीका रूपमा बेच्ने प्रथाका विरुद्धसमेत लक्षित छ किनकि त्यस समयमा युरोप र अमेरिकातिर अफ्रिकाली मानवहरूलाई बलपूर्वक बेचबिखन गर्ने चलन थियो। एसियामा पनि नोकरचाकर, हलीगोठाला, कमैयास्वरूप मानिसको बेचबिखन हुने गर्दथ्यो। बुद्धले नै त्यस्तो धृणित प्रथाको सर्वप्रथम विरोध गरेका थिए त्यसैले उनको दर्शनलाई मानवतावादी दर्शन भनिएको हो।

धार्मिक भावनामा लढिएपछि मानिसले ज्ञान र विवेकको प्रयोग गर्नसक्तैनन्। फलस्वरूप आफ्नो मत सम्प्रदायका लागि पूर्ववर्ती सभ्यता, रीत र संस्कृतिमाथि पनि धावा बोल्छन्। शैव संस्कृतिको बर्चश्व भएका वेला त्यसलाई कमजोर पार्न शिव मन्दिर भत्काएर बौद्ध स्तूप बनाइएका घटना पनि पाइन्छ। नेपालकै स्वयम्भुमा आज हामीले देख्ने चैत्यका ठाउँमा पहिले शिव मन्दिर थियो र आठाँ शदीमा राजा वृषभदेवले त्यसलाई भत्काएर बौद्ध स्तूपमा बदलेका थिए (ठाकुर, २०२६, पृ.५३)। बौद्धचिन्तनमा त्यस प्रकारको अहङ्कार नहुनुपर्ने हो तर पनि यदाकदा घटना घटेको सुनिन्छ।

बौद्ध दर्शनले भूतचतुष्टयःमा आकाश र मनस् थपेर षड्धातुको सोच अधि सारेको छ। कार्य-कारण सम्बन्धलाई आश्रित उत्पत्तिको धारणाका रूपमा प्रतित्यसमुत्पादलाई लिइएको छ। ज्ञानका सन्दर्भमा तीन पोका-त्रिपिटक, रहेका छन् र ती पिटकहरूलाई सूत पिटक, विनय पिटक र अभिधम्म पिटक भनिन्छ। पदार्थको स्वरूपको व्याख्या गर्दा बौद्ध दर्शनले ठोस, तरल, स्पर्श र ताप भनी

चार अवस्थालाई औँल्याउँछ । स्पर्श गन्ध स्वरूपमा ग्रहण गरिन्छ त्यसैले त्यो ग्यासका रूपमा पनि हुन्छ । ताप तेज वा अग्नि स्वरूप रहन्छ त्यसैले यो पनि पूर्ववर्ती दर्शनमा व्यक्त भएका विचारबाट विस्तारित भएको देखापर्छ । बुद्ध भन्नेनु, ‘जन्मले कोही ब्राह्मण हुँदैन ।’ उनका दृष्टिमा मानवभन्दा श्रेष्ठ कुनै प्राणी छैन त्यसैले बुद्ध दर्शनको अध्ययन गर्दा हामीहरूले धार्मिक पक्षबाट मात्र हेर्ने भुल गर्नुहुँदैन ।

३. निष्कर्षमा केही थप कुरा

यतिज्जेल हामीले नेपालका मौलिक दर्शनहरूमध्ये छओटाको सझिक्षित चर्चा, विवेचना गर्याँ । नेपाली दर्शनको परम्परामा रहेको पहिलो चिन्तनदृष्टि प्रकृतिपूजक रहयो र त्यसलाई देश, काल, परिस्थितिजन्य ढङ्गले कतै जडवाद, कतै प्रकृतिवाद, कतै लोकायत र कतै चार्वाक नामबाट अँगालिएको पार्याँ । यही प्रकृतिपूजक चिन्तनसँग जोडिएर तन्त्रवाद आयो र त्यो बोनका अतिरिक्त शाकत, शैव दर्शनसँग पनि निकटतम रही तिनीहरूको पञ्चती बन्नपुयो । यही प्रकृतिपूजक दर्शनका आडमा बोन दर्शन, भाँक्रीवाद(शमानिज्म) जस्ता रूप पनि विश्वसभ्यतामा देखा परे । त्यसपछि शाकत दर्शन मातृप्रधानताको युगमा विकसित भयो र त्यसले मातृमहिमा गाएर देवी पुज्ने, देवीको विम्बमा योनी पुज्ने र महामातालाई सृष्टिकर्ता मान्ने धारणा हुर्कायो । शाकतपछि शैव दर्शनको विकास भयो र त्यसले नारीशक्तिसँग नरशक्तिलाई समेत समेट्दै ‘नरनारी बराबरी’ भन्ने भावमा शिवशक्ति एकता प्रबर्धन गर्यो । उमा-महेश तथा अर्धनारीश्वरको धारणा यही चिन्तनको उपज थियो । शैव दर्शनका शाखास्वरूप

नाथ सम्प्रदायका सन्तहरू, ब्रह्मकुमारी, सत्यहाइमा र मष्टोपूजक सम्प्रदाय पनि देखा परेका छन् । जातीय दर्शनको रूपमा ताम्बा, साम्बा र सन्यासी सम्प्रदाय देखा परेका छन् । यिनीहरूमध्ये कतिपय नेपाली भूमिका उपज र कतिपय बाह्य प्रभावस्वरूप विस्तार भएको पाइन्छ । किरात दर्शन भनी मुन्धुमका विचारहरूलाई व्याख्या गर्ने र जातिपिच्छेका मुन्दुम, मुन्धुम अघि सादै गरेको परिप्रेक्षमा दर्शनलाई ठिक ढङ्गले बुझ्ने र बुझाउनुपर्ने स्थिति छ । त्यसो त दर्शनको बहुल स्वरूप स्वीकार गरेपछि पृथक विषय, देश र समाजको आड आधारमा दर्शन अर्थात् ती विषय, देश र समाजको आफ्नो पृथक दृष्टिकोणलाई पनि हामीले स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । तर रूपगत भिन्नताका गज्जागोलबाट दर्शनलाई वैज्ञानिक सारमा उभ्याउनु हाम्रो समयको माग हो । धन्यवाद ।

सन्दर्भसामग्री

- प्रभात, विष्णु (वि.सं.२०७७), ‘षड्दर्शन : सझिक्षित विमर्श’ दर्शनावली ७ नेप्रेर ।
  - किरण मोहन वैद्य (वि.सं.२०७४), ‘हिमाली दर्शन’, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
  - पौडेल, देवराज (अनु.) ‘चरक सहिता’, काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
  - दीक्षित, मदनमणि (वि.सं.२०६८), ‘त्यो युग’, क्यानाडा : देव युप इन्टर्नेशनल ।
  - सांकृत्यायन, राहुल (सन् १९९४), ‘दर्शन दिदर्शन’, इलाहवाद : किताबमहल ।
  - ठाकुर, रामनरेश (२०२६), नेपाल देश और संस्कृति’ पटना : राष्ट्रभाषी परिषद् ।
- (प्रस्तुत आलेख २०७९ वैशाख ३ गतेको साहित्य सन्ध्याको विशेष समारोहमा प्राज्ञ विष्णु प्रभातले दिनुभएको प्रवचन हो । यसलाई सामान्य सम्पादन गरी प्रकाशित गरिएको छ । यसमा उठाइएका विषयका बारेमा केही सबाल, सुझाव भएमा स्वागत गर्दै लेखकसँग प्रत्यक्ष संवाद गर्न कसैले आवश्यक ठान्नुभए व्यवस्थापनसमेत गर्ने छौं । सम्पादक)

આતડક

“ મ નજિકૈકો બટુવા હું । હાતીકો ડરલે શરણ માગન બાધ્ય ભોણે । રાત ગુજાર્ન એટા ગુન્દ્રી ભેણ પાંઠ । જ્યાન રહે હજાર ઉપાય નિસ્કેલાન્ । ખાનપિનકો વ્યવસ્થા ગર્ને પર્દેન । મસંગ નૈ ટન્ને છ ।

❖ નંદલાલ આચાર્ય

एકપટક રાજવિરાજબાટ ઘર ફક્કેદૈ થિએ । મૂર્ય પહેલા ભિસકેકા થિએ । મેરો ઘર પુન જદ્ગાળ છિચોલ્યુપર્થર્યો । જદ્ગાળમા જદ્ગાળી હાતીકો બિગબિગી થિયો । હપ્તા દિન અધિ માત્રે આફ્નો ભુપડીમા સુતિરહેકો અવસ્થામા કામી દાઇભાઉજૂકો લીલા ક્ષણભરમૈ સ્વાહા પારિદિપકો થિયો ।

ઉજ્યાલાકો અસ્તિત્વ હરાએ અંધ્યારાકો રાજ ચલ્યૈ થિયો । અધિ પાઇલા સારે ઘનધોર જદ્ગાળમા ફેંસિને નિશ્ચત થિયો । નજિકૈ એક ભુપડી ખડા થિયો । મેરે સ્વાગતકા લાગિ હાતમા ફૂલમાલા લિએ ઉભિરહેખ્ખે લાગ્યો । અનાયાસ મેરા ગોડાહરૂ ત્યતે લમ્કાદૈ ગએ ।

‘બાસ પાઇન્છ, ઘરબેટી બાઓમૈ ?’ ઘરભિત્ર માન્છેકો ચાલચુલ સુનેર ભન થાલે, ‘મ

નજિકૈકો બટુવા હું । હાતીકો ડરલે શરણ માગન બાધ્ય ભોણે । રાત ગુજાર્ન એટા ગુન્દ્રી ભેણ પાંઠ । જ્યાન રહે હજાર ઉપાય નિસ્કેલાન્ । ખાનપિનકો વ્યવસ્થા ગર્ને પર્દેન । મસંગ નૈ ટન્ને છ ।’

ભિત્રબાટ કોહી પનિ બાહીર નિસ્કેન । મ ગુન્દ્રી દિન ભન્દૈ ગાંધે । ભિત્રકો ઝિપઝિપે ઉજ્યાલો પનિ નિભ્યો । સાસૈલે ખાસસુસ બોલેકો ભલક મિલ્થ્યો તર મરિકાટ્રે બોલી બુફિંદેનથ્યો । બોલાઉંદા બોલાઉંદા મેરો ઘોક્રો નૈ સુક્યો તર ભિત્રકા માન્છેકો બોલી ફુટેન ।

દલાનમૈ પરાલકા ગુન્દ્રીહરૂ ઠડ્યાએકા રહેછન્ । એટા ઓછ્યાએ । ભોલાલાઈ સિરાની બનાએ । તૌલીલે મુખ છોપેં ર નિદાઉને પ્રયત્ન ગર્નથાલે । મનમા આંધી ચલિરહેકો થિયો । નિદ્રા લાગુનુકો સાટો નાનાભાંતી કુરાહરૂ આઉંદૈજાંદૈ ગર્નથાલે । કેહી બેર એકલૈ ભુત્ભુતાએ । મન અમિલો બનાએ કુરા ખેલાઉંદાખેલાઉંદૈ કર્તિખેર આંખા લાગે પત્તો પાઇન્ । બિહાન સૂર્યકો પ્રકાશાલે શરીરલાઈ છોએપછી માત્ર બ્યુભિએ ।

બિહાન રહસ્ય ખુલ્યો, હપ્તા દિન અધિ માતેકા માન્છે આએ જાંડ ખાન પૈસા દે ભનેર બુઢાબુઢીલાઈ નૈ પો લુટેકા રહેછન્ !

कवि शाश्वत पराजुलीका प्रतिनिधि बालकविताको विश्लेषण

❖ रमेशचन्द्र घिमिरे

वि.स.२०२६ मद्दसिर २७ मा पिता साहित्यकार कृष्णप्रसाद पराजुली र माता निरादेवी पराजुलीको कोखबाट जन्मेका शाश्वत पराजुली नेपाली बालसाहित्यका क्षेत्रमा विगत २५ वर्षदेखि सक्रिय स्रष्टा हुन् । पराजुलीका पाँच दर्जनभन्दा बढी बालसाहित्यका किताब प्रकाशित छन् । प्रौढ साहित्यतर्फ उनको 'बादलुले रुह फेर्दा' नामक गीतसङ्ग्रह र 'शिल्पी' नामक गीति क्यासेट पनि प्रकाशनमा आएका छन् । उनले दर्जनौं बालपुस्तकहरूको सम्पादन गरेका छन् ।

बालमनोविज्ञान र बालरुचि बुझेका शाश्वतका बालसाहित्यक कृतिहरू निकै लोकप्रिय मानिन्छन् । उनका प्रशस्त सचित्र बालपुस्तक र बालकथाहरू प्रकाशित छन् भने बालकविताका क्षेत्रमा थोरै तर स्तरीय लेखकका रूपमा उनी सुपरिचित छन् । 'लालमोहन रसभरी' (वि.सं. २०६८) उनको प्रकाशित बालकवितासङ्ग्रह हो भने उनका थुप्रै फुटकर बालकविताहरू पनि प्रकाशित भएका देखिन्छन् । 'लालमोहन रसभरी'

बालकवितासङ्ग्रहमा उनका छोटा आकारका जम्मा २७ वटा बालकविताहरू सङ्गृहीत छन् । शिक्षण पेसाको समेत अनुभव सँगालेका पराजुली प्रारम्भिक तहका विद्यार्थीका लागि पाठ्य र सन्दर्भसामग्री सिर्जना र उत्पादनमा संलग्न रहेको पाइन्छ भने बालसाहित्यका सर्जक र आधारभूत तहका शिक्षकहरूका लागि थुप्रै तालिम र कार्यशालाको नेतृत्व र सहजीकरण पनि उनले गरेका छन् । उनको कार्य अनुभव हेर्दा रुम टु रिड, नेपाल नामक संस्थामा पढने सामग्री कार्यक्रमका प्रबन्धक, मेला बाल प्रकाशनका सम्पादक, कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिकको साप्ताहिक बाल प्रकाशन कोपिलाका संस्थापक संयोजक तथा परिशिष्टाङ्क सम्पादक, प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रममा पठन सामग्री र उत्पादन प्रबन्धकलगायतका महत्वपूर्ण कार्यहरूमा उनले अनुभव सँगालेका छन् । 'आधा देशको राजकुमार' बालउपन्यासका लागि शाश्वतले अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाजको 'सारा बाल साहित्य पुरस्कार' र 'बिचरो बुख्याँचा' कृतिका लागि पारिजात उत्कृष्ट पाण्डुलिपि पुरस्कार पाएका छन् । यसबाहेक उत्कृष्ट बाल पत्रिका पुरस्कार, रत्न बाल कोश उत्कृष्ट लेखक पुरस्कार, जमर्को बाल पत्रकारिता पुरस्कार, बाल विकास पत्रकारिता पुरस्कार, शिशु राष्ट्रिय पुरस्कार, नेपाल बाल साहित्य समाजबाट प्रदान गरिएको उत्कृष्ट बाल पुस्तक पुरस्कारलगायत उनी अरू पनि थुप्रै राष्ट्रिय पुरस्कारहरूबाट पुरस्कृत र

सम्मानित भएका छन् । बालकथासङ्ग्रहतर्फ उनका ‘हीराको टुक्रा’, ‘अनुहारको चित्र’, ‘लाटोकोसेरोलाई लद्दू’, ‘सोहन र सर्कस’, ‘छाता र बर्सादी’, ‘गुइँठे र गुलेली’ लगायतका पुस्तकहरू प्रकाशित छन् भने सचित्र बालपुस्तकका रूपमा उनका ‘पुतलीको यात्रा’, ‘बिचरो बुख्याँचा’, ‘सुरीको साइकल’, ‘चुस्के र छुस्के’, ‘भकुल्लेको साथी को ?’, ‘हिँउँ कान्छा’, ‘दझा फुरुझा’, ‘सिंहपता मैजू र अन्य कथाहरू’, ‘म आफै गर्न सक्छु’, ‘बुरुंकक उफ्रिँदै मुसुकक हाँस्दै’, ‘न त मम न त बारा’, ‘ज्ञानी कि उल्लु’, ‘मलाई मन पर्छै’, ‘फुर्वा र साइकल’, ‘हजुरआमाको कथा’, ‘कपिल र गाजर’, ‘रातो जामा’, ‘नबोल्ने हो ?’, ‘बेलुन र चझा’, ‘खेला’, ‘टिकीच्याँ’, ‘मिठो नमिठो’, ‘कथा भन्ने खाट’, ‘रातिको साथी’, ‘ओहो के भयो ?’ लगायतका पुस्तकहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । बालचित्र पुस्तकमध्ये उनको ‘मह बेच्ने भालु’ तथा ‘कपिल र गाजर’ विभिन्न भाषामा प्रकाशित भएको देखिन्छ । अन्य लेखकसँगको सहकार्यमा समेत उनका सहलेखनका बालसाहित्यप्रधान कृतिहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन् ।

साहित्यकार शाश्वत पराजुलीका ‘गोडामा प्लास्टर’, ‘गोपीको टोपी’, ‘लेकमा के के छ ?’ जस्ता बालचित्रपुस्तकमा बालकविताको छनक पाइन्छ । एउटै कवितालाई पुस्तकाकार रूप दिइएको ‘गोपीको टोपी’ पुस्तकमा उनले उमेर, नाता, धर्म, पेसा, पद, मौसम, परिवेश, ठाउँ, इतिहास, भूगोल, संस्कृतिका आधारमा मानिसले अलग अलग टोपी लगाउने गरेको प्रसङ्ग जोड्दै गोपी नामक

बालपात्रले नेपाली ढाका टोपी लगाउने रहर गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ र ढाका टोपीमा नेपाली राष्ट्रियता भल्किने कुरालाई कविले अधि सारेका छन् । बालकविताकै छनक दिने उनको अर्को बालकवितात्मक कृति हो, ‘गोडामा प्लास्टर’ । यस पुस्तकमा दुर्घटनामा परी खुट्टामा चोट लागेर प्लास्टर गरेपछि बालपात्रले अस्पतालमा औषधि र स्याहारसुसार पाएको अनि सँगसँगै आफ्ना साथी, दिदी, मामा, हजुरआमालगायतका पात्रले कसैले कथाका किताब दिएर, कसैले हँसाएर, कसैले म्वाइँ खाएर, कसैले गीत गाएरजस्ता क्रियाकलाप गरेर स्नेह प्रदान गरेको प्रसङ्ग यसमा आएको छ । ती पात्रबाट प्राप्त स्नेहले ओखतीको काम गरेर सज्चो भएको बाल मनोविज्ञानलाई यस कृतिमा पेस गरिएको छ । ‘लेकमा के के छ’ पुस्तकमा कुनै एक बालपात्रले हिमाली भेकका एकजना बासिन्दासँग हिमाली भूभागमा पाइने कुराको बरेमा जिज्ञासा राखेपछि उनले उक्त बालकलाई हिमालमा बारै महिना पर्ने हिँउँ, चौरी गाई, डाँफे चरी, जिउभरि उन भएका भेडा, साना साना थुम्का र गुम्बाहरू, भारी बोक्ने खच्चड, पर्वतारोही, राता राता गाला भएका बाबुनानीलगायतका सबै कुराको बरेमा जानकारी गराएका छन् ।

कवि शाश्वत पराजुली छोटो आकारमा गहिरो भाव बोकेका बालकविता लेख्ने कवि हुन् । थोरै शब्दमा धेरै कुरा अटाउन उनी खण्पिस छन् । उनी बालपात्रलाई केन्द्रमा राख्दै उनीहरूका अनुभूतिलाई मसिन्याएर र उनीहरूका विचारलाई कदर गरेर लेख्न रमाउँछन् । बालबालिकालाई उनीहरूको

नामले नबोलाएर भुराभुरी भनेकामा बालपात्र बनेका शाश्वत आफ्ना बालकवितामा चित दुखाउँछन् । उनका बालकवितामा बालबालिकामा हुने उच्च महत्त्वाकाङ्क्षी भाव देख्न सकिन्छ । सहरी परिवेशप्रतिको असन्तुष्टि र ग्रामीण जीवनप्रतिको मोहभावसमेत उनका कतिपय बालकवितामा पाइने प्रवृत्ति हुन् । बालचाहना र बालजिज्ञासालाई कल्पनाको लेप लगाएर बालककै बोलीमा कविता प्रस्तुत गर्नु उनको खुबी हो । शब्दचयनका कुशल शिल्पी शाश्वतका बालकवितालाई चिटिककसँग मिलेर आएको अन्त्यानुप्रासले लयगत आनन्द र साझगीतिक भइकार दिएको भान हुन्छ । बालअधिकारको सम्मान, बालश्रमको विरोध र बालभावनाको कदर उनका बालकवितामा कतै न कतै छिपेका पाइन्छन् । बालबालिकाले पद्धन नपाएकामा उनको हुनसम्मको चित दुखाइ भेटिन्छ । उनी अरूको अधिनमा रहेर बालबालिकाप्रति हुने बालश्रमको विरोध गर्न्छ तर बालबालिका स्वयम् रमाएर सिर्जनशील बन कर्ममा होमिए भने त्यसको खुलेर समर्थन र प्रशंसा गर्न्छ । मौका पाए भने बालबालिकाले पनि काम गर्नसक्छन् भन्दै बालबालिकामा हुने आत्मविश्वासको सबल प्रस्तुति उनका बालकवितामा पाइन्छ । नेपाली संस्कृति, रीतिरिवाज, धर्म-संस्कृति, चाडपर्व, परम्परा आदिलाई विषयस्तु बनाएर लेखिने उनका कवितामा स्वदेशको गुनगान भएको पाइन्छ । बालमनोविज्ञानलाई राम्ररी बुझेका कवि पराजुलीले आफ्नो बाल्यकाललाई सम्झेदै कतै बेलुन उडाउँदा हुने रमाइलाको

स्मरण गरेका छन् भने कतै भमभम पानी परेका वेलामा हुने खुसी र दुःख दुबैको अनुभूति पनि गर्न भ्याएका छन् । उनका बालकवितामा कर्म गरे मात्र फल पाइन्छ भने सन्देश दिँदै साना बालबालिकालाई जाँगरिलो बन्पुर्ने र अल्छी हुननहुने अप्रत्यक्ष सल्लाह पनि दिइएको पाइन्छ । वातावरण प्रदूषित हुँदै गएकामा दुखेसो गर्दै वातावरण संरक्षण गरी प्राकृतिक सौन्दर्यलाई जीवन्त राख्नुपर्ने कुरामा उनका कतिपय बालकविताहरूले सचेत गराएको देखिन्छ । पद्धनु लेख्नु बालबालिकाको कर्तव्य त हो तर कहिलेकाहीं छुट्टीका वेला पद्धन लेख्न नपर्दा पनि रमाइतै हुने खालको स्वतन्त्रताको अनुभूतिमा समेत उनका कविताका बालपात्रहरूले आनन्द मानेको देख्नसकिन्छ । समग्रमा भन्दा कल्पनाशीलता, सिर्जनशीलता, बालभावनाको कदर, बालचाहना र जिज्ञासाको स्वाभाविक प्रस्तुति, जन्मभूमिप्रतिको ममता, आज्चरितता, कर्मप्रतिको विश्वास, नैतिक चेतना, स्वदेशी संस्कृति र कलाको सम्मान, बालमनोविज्ञानको सफल र स्वाभाविक प्रस्तुति, प्रकृतिप्रेम, वातावरणीय संरक्षणप्रतिको चासो, बालबालिकाको खेलप्रतिको रुचि, बाल्यजीवनप्रतिको सुखद अनुभूति, सौन्दर्यप्रेम, बालबालिकाले गर्ने स्वतन्त्रताको अनुभव आदि उनका बालकवितात्मक वैशिष्ट्य हुन् । यहाँ यिनै कवि शाश्वत पराजुलीका ‘लालमोहन रसभरी’ बालकविता सङ्घरहभित्रका ‘अनुहारको चित्र’, ‘आँप पाक्ने वेला’, ‘पानी पच्यो भमभम’ र ‘घुम्न जाऊँ गाउँघर’ गरी चारवटा

बालकविताको समीक्षा र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छः

१. अनुहारको चित्र

कवि शाश्वत पराजुलीको 'अनुहारको चित्र' बालकविता उनको 'लालमोहन र रसभरी' बालकवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बाल मनोभावनामा आधारित बालकविता हो । यस बालकविताले बालबालिकामा हुने सिर्जनात्मक प्रतिभालाई विषयस्तु बनाएको छ । बालबालिकामा रहेको कलात्मक खुबीको उजागर गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिइएको यस बालकवितामा बालबालिकामा हुने चाहना र जिज्ञासाको उद्बोधन गरिएको छ । नयाँ कुरा सिर्जनासँगै आत्मसन्तुष्टि हुन्छ भन्ने कुराको सङ्केत र बालसुलभ कोमल भावनाको अभिव्यक्ति पनि कवितामा भेटिन्छ । कविताको भावार्थ यस्तो छः

चित्रकलामा अभ्यास गर्दै गरेका एक बालपात्रले कागजमा खरायोको चित्र बनाएको छ । उसलाई आफूले सिर्जना गरेको उक्त कलाप्रति अत्यन्तै गौरव छ । आँगनमा राखेर देखाउने कि खोरभित्र राख्ने भन्ने द्विविधामा बालक परेको छ । आफूनो सिर्जनामा मक्ख परेको बालकलाई उसले बनाएको चित्र हेरेपछि बाबा खुसी होलान् भन्ने लागेको छ र त्यही खुसीमा बाबाले कलम र रड पनि देलान् भनेर आशा गरेको छ । आज खरायोको चित्र बनाएको बालकलाई भोलि बिरालाको चित्र बनाउने रहर छ र त्यो चित्र छानामा राख्ने कि कोठाभित्रै राख्ने भन्नेमा बालक अलमल्ल परेको छ । उसले बनाएको चित्र देखेर भाइ लोभिएको

छ र उसले दाजुसँग चित्र बनाइदिन अनुरोध गरेको छ । चित्र कोर्न सिक्कै गरेको भाइको खासै ढङ्ग छैन; उसले गाईको चित्र बनाउन खोज्दा घोडाको जस्तो चित्र बन्नपुछ भनेर बालपात्र बनेका लेखकले यसमा रमरम हास्यको स्वाद पनि मिसाएका छन् । भाइले अनुहारको चित्रसमेत बनाइदिन बालपात्रका रूपमा कवितामा उपस्थित दाजुलाई आग्रह गरेको छ । भाइको इच्छा पूरा गर्नका लागि कविले एकलै कोठाभित्र रिसाएको अनुहारको चित्र बनाइदिँ कि भनेर आफैलाई प्रश्न पनि गरेका छन् ।

यस बालकवितामा खरायो खोरमा र बिरालो छानामा बस्ने कुराको जानकारीसमेत कविले गराएका छन् भने बालबालिकाको मनमा नयाँ कुराको सिर्जना गर्ने रहर हुन्छ पनि भनिएको छ । कविता यस्तो छः
कागजमा कोरेको छु खरायोको चित्र
आँगनीमा देखाऊँ कि राख्यूँ खोरभित्र !

मेरो चित्र हेरी-हेरी बाबा खुसी होलान्
कलमसँगै नयाँ नयाँ रङ्ग किनी देलान्
भोलि पनि बनाउने छु बिरालाको चित्र
छानामाथि चढाऊँ कि देखाऊँ कोठाभित्र ।

चित्र कोर्न सिकाइदेउ भन्छ मेरो भाइ
उसले बनाउँदा हुन्छ घोडाजस्तो गाई
भन्छ फेरि कोरिदेउ अनुहारको चित्र
बनाइदिँ कि रिसाएको एकलै कोठाभित्र !

२. आँप पाक्ने वेला

कवि शाश्वत पराजुलीको 'आँप पाक्ने वेला' बालकविता उनको 'लालमोहन र रसभरी' बालकवितासङ्ग्रहमा सङ्कीर्तित

परिश्रमको महत्त्वबोध गराइएको उत्कृष्ट बालकविता हो । यस बालकवितामा बालबालिकालाई जाँगरिलो बन्न प्रेरणा दिइएको छ । जसले कर्म गर्दै त्यसको फल पनि उसैले चाल्न पाउँछ भन्ने कुराको सङ्केत कवितामा गरिएको छ । मौसमअनुसारको फल फल्ने जानकारी दिइएको यो बालकविता अत्यन्तै छोटो आकारको छ । कविताको भावार्थ यस्तो छ :

असारको महिना आँप पाक्ने वेला हो । आँपको ठुलो रुखमुनि बालपात्र बनेका कवि र उनको समूह एकै ठाउँमा भेला भएका छन् । उनीहरूमध्ये एकजना पात्र रुख चढेको छ, उसले आँपको स्वादिलो गुदी खान पाएको छ । जो अल्छी छ उसले माथिबाट फालेको बोक्रा मात्रै भेट्टाएको छ । रुख चढन नसके पनि भुइँमा बसेर भरेका आँप बटुल्लेले कोयो चुस्न पाएको छ भने हात बाँधेर बस्ने महाअल्छी चाहिँ धुरु धुरु रोएको छ । यसरी दुःख गर्न जान्यो भने परिश्रमको मिठो फल चाल्न पाइन्छ भन्ने सन्देशमूलक आशयका साथ कविताको समापन गरिएको छ । कविता यस्तो छ :

असारको दिन
आँप पाक्ने वेला
दुलै रुखमुनि
भयाँ सबै भेला

रुख चढने को हो ?
त्यसले गुदी खायो
अल्छी गर्ने मूखले
बोक्रै मात्र पायो ।
भुइँको आँप बटुल्लेले
चुस्न पायो कोयो

हात बाँधी बस्ने त
धुरु धुरु रोयो ।

३. पानी पञ्चो भमभम

'पानी पञ्चो भमभम' बालकविता उनको 'लालमोहन र रसभरी' बालकवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित बालमनोभावनामा आधारित प्रकृतिपरक बालकविता हो । वर्षायाममा पानी पर्दा रुफिने र भिजिने अनुभवसँगै त्यसले बालबालिकाको खेलमा समेत अवरोध पुन्याउने कुरा यसमा अधिव्यक्त भएको छ । कवितामा प्रकृति र मानवजीवनबिचको सम्बन्ध देखाइएको छ । मौसमी परिवर्तनले जसरी प्रकृतिलाई प्रभावित बनाएको छ मानिसलाई पनि उत्तिकै असर पुन्याएको सन्दर्भ कवितामा आएको छ । कविताको भावार्थ यस्तो छ :

जब वर्षात् लाग्छ, पानी भमभम पर्न सुरु गर्छ । पानी परेपछि घरको छाना मात्र भिजेको छैन 'म' पात्रका रूपमा उपस्थित बालकको टोपी र नानासमेत भिजेको छ । पानी परेपछि रुख र पात भिजेका छन् अनि बालकका हात, खुट्टा र ज्यान पनि भिजेको छ । भमभम पानी परेपछि पानीका ससाना तलाउ पनि बन्छन् जसले गर्दा बालबालिकाले रमाएर खेल खेल्ने ठाउँलाई पनि प्रभावित पार्दछ । पानीमा रुझ्न भिज्न त एक छिन रमाइलै हुन्छ तर कहिलेकाहीं बालबालिकाले खेल्ने ठाउँमा नै दह जमेपछि खेल पनि बन्द हुन्छ भन्दै प्रकृतिले निम्त्याउने जस्तोसुकै कुराको सहन गर्नसक्नुपर्दछ भन्ने कुराको सङ्केत कवितामा भएको देखिन्छ । बालबालिकाको खेलप्रतिको रुचि र खेल नपाउँदा हुने पीडाको सूक्ष्म अनुभूति गराइएको कविता

यस्तो छ :

पानी पन्यो भमभम
भिज्यो घरको छाना
हेदहिँदैं टोपी भिज्यो
भिज्यो मेरो नाना ।
पानी पन्यो भमभम
भिज्यो रुख-पात
हेदहिँदैं जिउ भिज्यो
भिज्यो खुट्टा हात ।
पानी पन्यो भमभम
बग्न थाल्यो भेल
खेल्ने ठाउँ दह जम्यो
बन्द भयो खेल !

४. धुम्न जाऊँ गाउँधर

'धुम्न जाऊँ गाउँधर' बालकविता उनको 'लालमोहन र रसभरी' बालकवितासङ्ग्रहमा सङ्कलित ग्रामीण जीवन, संस्कृति, परिवेश र प्रकृतिसँग सम्बद्ध लोकोन्मुख बालकविता हो । यस बालकवितामार्फत उनले यान्त्रिक सभ्यतामा हराइहेको वर्तमान सहरी परिवेशप्रति असन्तुष्टि जनाउन पुगेका छन् । यस बालकवितामार्फत कवि प्रकृतिरितर फर्कन, ग्रामीण संस्कृतिमा रम्न, रमाउन तथा गाउँले बनेर त्यहाँका खोलानाला, बनजइगल र पहरामा खेलेर आनन्द लिन चाहेका देखिन्छन् । कविताको भावार्थ यस्तो छ :

सहरिया परिवेशमा हुर्केको बालपात्रलाई गाउँको परिवेश बुझ्न मन लागेको छ । नाम सुनेका तर देख्न नपाएका हलोजुवाको बारेमा बालकलाई चासो छ । हलो, जुवा कस्तो हुन्छ अनि पानी भर्ने पर्दैरा र कुवा कस्तो हुन्छ होला भन्ने उसलाई लागेको छ ।

यिनै, यस्तै र अरू धेरै कुरा बुझ्न जिज्ञासु बालपात्रलाई रहर छ । गाउँधरका खेतबारी र हराभरा फाँट हेने धोको पनि बालपात्रका मनमा रहेको छ । बालकलाई गाउँले संस्कृति, त्यहाँका परम्परागत औजार मात्र होइन प्राकृतिक परिवेशमा स्वच्छन्द भएर खहरेको गीत सुन्न, भरनामा भिज्न अनि रम्न रमाउन पनि मन छ । कविता यस्तो छ :

कस्तो हुन्छ हलो अनि
कस्तो हुन्छ जुवा
कस्तो हुन्छ पानी भर्ने
पर्दैरा र कुवा ।
धुम्न जाऊँ गाउँधर
बुझ्न धेरै कुरा
कस्तो हुन्छ खेतबारी
फाँट हराभरा ।
दुल्न जाऊँ वन जञ्जल
धेरै जान्न बुझ्न
खहरेको गीत सुन्न
भरनामा भिज्न ।

निष्कर्ष

सङ्क्षिप्त आयतनमा गहिरो भाव समेतेर कविता लेख्ने बालसाहित्यकार शाश्वत पराजुली बालसाहित्यका विविध विधामा कथामा जस्तै कवितामा पनि जमेका देखिन्छन् । 'लालमोहन र रसभरी' बालकवितासङ्ग्रहबाट सङ्कलन गरी विवेचनाका लागि प्रस्तुत गरिएका उनका विवेच्य चार बालकविताहरू सबै छोटै आकारका छन् र यी सबैमा गागरमा सागर भर्न उनी सफल देखिन्छन् । अन्त्यानुप्रासको सफल संयोजन रहेका यी कविताहरूमध्ये

‘अनुहारको चित्र’ बालकवितामा उनले बालबालिकामा हुने सिर्जनशील प्रतिभाप्रतिको चासोलाई अभिव्यक्त गरेका छन् । ‘आँप पाक्ने वेला’ बालकवितामा उनले फलहरूको राजा मानिने आँपलाई उपमेय बनाएर उपमानका रूपमा बालपात्रलाई उभ्याएका छन् र बालबालिकालाई जाँगरिलो हुनुपर्ने कुराको अप्रत्यक्ष सल्लाह र सन्देश दिएका छन् । त्यस्तै गरेर ‘पानी पच्यो भफमभम’मा वर्षा ऋद्धतुका वेला परेको भरीमा

भोक्ता पात्र बालकमा मनमा उत्पन्न रमाइलो र केही दुखेसोको अनुभूतिलाई अधि सारेका छन् भने ‘घुम्न जाऊँ गाउँघर’मा प्राकृतिक प्रसङ्गाको चित्रणसँगै ग्रामीण परम्पराको भल्को, ग्रामीण संस्कृतिको पहिचान र ग्रामीण परिवेशमा दुल्ल घुम्न पाउँदा हुने सुखानुभूतिलाई कविताको मुख्य विषय बनाएका छन् ।

भोलेटार, लमजुङ

rcghimire47@gmail.com

□ कविता

विनाश हैन देशको

❖ राजकुमार खड्का

तिम्रो र मेरो विगतको जीवन
पाएका कैयौं दर्दनाक पीडाहरू
भोग्न भैले
भोग्यो तिमीले पनि
तर
तर लाग्दै छ आज बन्दी भएरै पनि
खुल्ला आकाशको चरीजस्तै
छैन कुनै डर त्रास
जहाँ तिमी छौ

त्यही छु म पनि
तिमी जै सोच्छौ र
यही सोच्दै छु म पनि
हो !
हो माया निस्वार्थ हुनुपर्छ
मायामा विश्वास हुनुपर्छ
अनि मायामा त्याग हुनुपर्छ
त्यसैले त
छोडिदैँ मैले
सारा भौतिक सुखहरू
बिर्सिदैँ नाताले आफ्ना बनेकाहरूलाई
अनि
अनि रोजँ तिमी अनि तिम्रो मायालाई
त्यसैले
त्यसैले मलाई त लाग्छ
पैसाको सिरानी लगाएर
रुँदै सुलुभन्दा त
हाँसी हाँसी मागेरै खानु बेस
हो कि होइन भन त ??

दमक, भापा ।

जडीबुटी औषधी

❖ कुमार नेपाल

एकादेशमा एकजना दयालु र प्रजापालक राजा थिए। उनको राज्य रामराज्यजस्तै थियो। त्यहाँ कोही पनि दुःखी थिएनन्। सबैजना सुखी र खुसीसाथ जीवन बिताइरहेका थिए। उनकी रानी पनि बडो दयालु र सुन्दर थिइन्। उनीहरूका मनराजा नाम गरेका एक राजकुमार थिए। राजकुमार धेरै नै साना थिए। एक दिन एउटा व्यक्तिले ठुलो जमात फौज लिएर आई उनको राज्यमा हमला गरेर राजालाई पदमुक्त गरी आफू राजा भएर बस्यो। त्यही पिरले गर्दा राजा रानी र राजकुमारलाई लिएर जङ्गलतिर लागे।

राजा जङ्गलमा आएको कुरा त्यहाँ तपस्या गरी बसेका एक ऋषिले थाहा पाएर राजालाई भेरेर भने, ‘महाराज अहिले हजुरको धेरै ठुलो दशा छ, त्यै दशाले गर्दा यस्तो दुर्दशा भएको हो। एक दिन राजकुमारले आफ्नो गुमेको राजा अवश्य फिर्ता पाउने छन्।’ उनले यसो सुन्दा

राजारानी धेरै नै खुसी भएर ऋषिलाई प्रणाम गरी आशीर्वाद लिए। त्यसपछि ऋषि पनि आफ्नो आश्रमतिर लागे। केही वर्षपछि राजारानी दुबैजना यस धरतीलाई त्यागेर स्वर्गको बाटोतर्फ लागेछन्। अब त मनराजा राजकुमार पनि ठुलो भइसकेका थिए। एक दिन राजकुमार मनराजा त्यही आफूले गुमाएको राज्यमा पुगेर सानोतिनो व्यापार गरेर जीवनयापन गर्दै बसेका थिए। एक दिन अचानक एकजना ऋषि आएर राजकुमार मनराजालाई जडीबुटी औषधी दिएर ‘यो जडीबुटी औषधीले जोकोहीको पनि मानसिक रोग ठिक गर्नसक्छ। यसलाई आवश्यक परेको वेला प्रयोग गर्नु’ भनी बिदा भए गएछन्।

एकपटक त्यस राज्यकी एक मात्र राजकुमारीलाई मानसिक रोगले सताएछ। राजाले अनेक किसिमको औषधीउपचार गराएछन्; तान्त्रिक, भाँक्री, धामी, राजवैद्य आदि पनि लगाएछन्। कसैले पनि राजकुमारीको रोग निको पार्न सकेनछन्। त्यसैले गर्दा राजा धेरै नै दुःखी भएछन्। एक दिन राजाले ‘यदि कसैले राजकुमारीको रोग निको पार्नसक्यो भने त्यो मानिसलाई आधा राज्य र राजकुमारीसँग विवाह गरिदिन्छु’ भनी घोषणा गरेर राज्यभरि इयाली पिटाइदिएछन्। त्यो कुरा राजकुमार मनराजाले पनि थाहा पाएर ऋषिले दिएको जडीबुटी औषधी लिएर राजदरबारमा गई ‘राजकुमारीलाई

म ठिक गर्नसक्छु महाराज' भनी
राजासँग बिन्ती चढाएछन् । त्यो कुरा
सुनेर राजाले राजकुमार मनराजालाई
राजकुमारीको औषधी उपचार गर्ने
जिम्मा दिएछन् । मनराजाले पनि
ऋषिले दिएर गएको जडीबुटी औषधी
खुवाएर तीन दिनमै राजकुमारीलाई
ठिक गरिदिएछन् । यस्तो चमत्कार
देखेर राजा, रानी र राजकुमारीसमेत
धेरै नै खुसी भएछन् । राजाले पनि
आफूले भनेअनुसार मनराजालाई
आधा राज्य दिई राजकुमारीसँग
विवाह गरिदिएछन् ।

कालान्तरमा राजाको पनि मृत्यु
भएछ र मनराजाले नै त्यस राज्यको
राजा भई सम्पूर्ण राज्यको कार्यभार
सम्हाल्न लागेछन् । फेरि एक दिन
अचानक त्यो जडीबुटी औषधि दिने
ऋषि देखा परेछन् । राजा मनराजाले
देखेर उनलाई आदरपूर्वक सम्मानका
साथ राजदरबार लगी स्वागत
गरेछन् । ऋषि पनि धेरै नै खुसी
भएछन् । त्यसपछि ऋषिले भनेछन्,
'महाराज पहिले यो राज्य हजुरकै
थियो । हजुर सानै छँदा अहिले यहाँ
भएका राजाले हमला गरी आफ्नो
हात पारेका थिए । अहिले यो सबै
हजुरले फिर्ता पाइबकिसयो । अब
राम्रोसँग आफ्नो राज्य समालू ।'
यस्ति भनेर ऋषि त्यहाँबाट बिदा भई
आफ्नो बाटो लागेछन् ।

❖ धूवकुमार साप्कोटा

तिमीसँग बिष्णोडिएको रात

जब छोप्यो आकाशलाई कालो बादलले
तिप्रो त्यो केशरासीलाई सम्भक्षएँ
जब फाट्यो हल्का बादल
अनि
देखियो चन्द्रमाको आधा स्वरूप
लजाउँदै तिमीले मुहारबाट
पछ्यौरी आधा हटाएको सम्भक्षएँ ।

अनि फेरि
खुल्यो जब सम्पूर्ण आकाश
ताराहरूको टिलपिल लिएर
सिताराहरू जडेको
तिप्रो त्यो पछ्यौरीलाई सम्भक्षएँ
बितेछ रात यस्तै छटपटीमै
भएछ फिसिमिसे
अनि
सुनियो पंक्षीहरूको कलरव
पाउजु बजाउँदै हिँडेको
तिप्रो आहट सम्भक्षएँ
खोलै इयाल अनि देखेँ
सूर्यको लालिमा
पर पर खेतका फाँटहरूमा
सिन्दुरले सजिएको
तिप्रो सिउँदो सम्भक्षएँ ।

निदरल्यान्डस्

५३ / शब्द-संयोजन

काठमाडौँदेखि ओखलढुङ्गासम्मको यात्रा

❖ डा. फणीन्द्रराज निरौला

युगकवि सिद्धिचरण श्रेष्ठको जन्मथलो ओखलढुङ्गामा कविको १०८ औँ जन्मजयन्ती मनाउने निर्णयले मेरो मन त्यसै त्यसै उत्साहित थियो । चैत/ वैशाखितैरे कार्यक्रम सम्पन्न गर्ने निर्णय गरिएको भए पनि सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीको यस समयमा अर्को जरुरी काम परेकाले सम्भव हुनसकेको थिएन । कार्यक्रम सम्पन्न गर्नसकिएकाले मन किन किन बेचैनमा थियो । सबै कुराको तालमेलपश्चात् २०७६ जेठ ९ गतेका दिन युगकविको जन्मथलो ओखलढुङ्गामा युगकवि सिद्धिचरण प्रतिष्ठानबाट सम्पन्न गर्ने निर्णय भएपछि राजधानी र ओखलढुङ्गामा समेत तरिका छाएको थियो । पिताको कीर्तिमय गाथालाई उजागर गर्न अहर्निश लागिएर्ने युगकविका छोरा रविचरणको सत्प्रयास, आफूनो सङ्घीय चुनावको अभियान युगकविकै सालिकमा गएर देश र जनताको खातिर काम गर्ने कसम खाई सांसद बन्नुभएका यज्ञराज सुनुवार र

युगकविका नाममा रहेको नगरपालिकालाई साहित्यको तीर्थस्थल बनाउन कम्मर कसेर लागेका मेराह मोहनकुमार श्रेष्ठको अथक प्रयासबाट कार्यक्रम सफल बन्ने कुरामा हामी ढुक्क थियौँ ।

सम्पूर्ण तयारीपश्चात् हामीलाई ओखलढुङ्गा प्रस्थान गर्न २०७६ जेठ ८ गते बिहान ७ बजे प्रदर्शनीमार्गमा उपस्थित भइसक्नुपर्ने जानकारी गराइएको थियो । सोहीअनुरूप डा.विदुरकुमार चालिसेसँगै म पनि यथासमयमा पुग्ँ । मनमा खुल्दुली चलिरहेकै थियो । तीनओटा इस्कारपियो गाडी तैनाथ अवस्थामा थिए । प्रतिष्ठानका सचिव प्रा.डा.गार्ग शर्मा, प्रा.रमा शर्मा, साहित्यकारहरू सुलोचना मानन्धर, हिरण्यकुमारी पाठक, राधेश्याम लेकाली, सन्ध्या पहाडी, पत्रकारहरू नरेशवीर शाक्य, दानदास श्रेष्ठ, समाजसेवी पुष्कर थापा मगर आइसक्नुभएको थियो । कुन गाडीमा को को बस्ने भन्ने कुराको तय परिले नै भएकाले कुनै समस्या भेल्नु परेन तर डा.लेखप्रसाद निरौला र डा.शैलेन्दुपकाश नेपाल केही ढिला आइपुनुभएकाले काठमाडौँबाट हामी ८:३० मा मात्र प्रस्थान गर्नसक्यौँ ।

काठमाडौँको धुलो, धुवाँ र व्यस्त जीवनबाट दुई/तीन दिनका लागि युगकविको जन्मथलोको यात्रा गर्दै गर्दा हाम्रो गाडीमा सवार डा.विदुर, डा.शैलेन्दु, राधेश्याम लेकाली, दानदास, पुष्कर सबै

मनका उकुसमुकुस ओकल्न तँछाडमछाड गर्दै
हुनुहुन्थ्यो। प्राज्ञ डा. देवी नेपाल लोकन्थलीबाट
गाडीमा चढेपछि हाप्रो यात्रा सहजरूपमा
अघि बद्धयो। चौथो गाडीमा २०७६
सालको युगकवि सिद्धिचरण पुरस्कारबाट
पुराष्ठृत हुनलाम्नुभएका डा. धूकरचन्द्र गौतम,
युगकवि पत्रकारिता पुरस्कारबाट सम्मानित
हुनलाम्नुभएका होमनाथ दाहालसहित अरू
साहित्यकारहरूलाई लैजाने जिम्मा कवि
प्रोल्लास सिन्धुलीयलाई दिइएको थियो।

हाप्रो गाडी साँगा,
धुलिखेलबाट विपि राजमार्ग हुँदै
भकुन्डेबँसी, मझगलटार, नेपालथोक, दुम्जा
छिचोल्दै अघि बद्धयो। गाडीको रफ्तारसँगै
गाडीमा सवार सबै मित्रहरूले आफ्नो
कर्मथलो, जन्मथलो, युवावस्था र वर्तमानमा
भोगिरहेका कुरालाई व्यझ्यविनोदसहित
परिकैदै जानुभयो। मलाई साथीहरूले
प्रस्तुत गरेका अनेक प्रसङ्गहरूको असल
स्रोता बने अवसर मिल्यो। तर्कवितर्क र
मनमा लागेका अनेकौं खुल्दुलीको समाधान
खोज्ने कामसमेत गरियो। गाडी जति जति
अघि बद्धै जान्थ्यो साथीहरूको आपसको
व्यझ्यविनोद पनि तीव्र बन्दै जान्थ्यो।
केही खाने कुरा र स्याउ खुवाएर पुष्करजीले
यात्रालाई अभ रसिलो पार्नुभएको थियो।
पत्रकार दानदासजी पनि वेला वेला आफ्ना
चोटिला भनाइबाट कुरोको बिट मार्नुहुन्थ्यो।
थाहै नपाई हाप्रो गाडी रोकियो। गाडीबाट
ओर्लिएर सोधीखोजी गर्दा सिन्धुली
जिल्लाको भाँगाभोली अर्थात् रातमाटा पो
पुगिसकिएछ। खाजा खाने भनेर गाडीबाट

उत्रिए पनि होटलमा खाना तयार अवस्थामा
रहेकाले खाना खाएर मात्र हिँडने कुरा भयो।
ओखलदुद्गा जाने चारैओटा गाडीमा सवार
यात्रुले मिठो खाना खाई एउटा सामूहिक
तस्बिर लिने काम गरियो। खाना खुवाउने
होटलका सञ्चालक निकै सहृदयी र
व्यावहारिक लायो। यात्रा गर्दा सडेगलेको
बासी खाना खुवाई बढी पैसा लुटिनेमा
मबाहेक धेरै हुनुहुन्थ्यो होला। त्यस होटलमा
दामअनुसारको माम खान पाइयो।

खाना खाएपछि हाप्रो गाडी मूलकोट,
देउरालीटार, कुँडुले, नवलपुर, घुर्मी,
हिलेपानी (राष्ट्रियगानका रचयिता व्याकुल
माइलाको गाउँ) हुँदै ओखलदुद्गा पुग्न पुग्ने
लाग्दा बाटाका तलमाथिको हरियाली र
पहेलपुर पाकेका ऐसेलुले हामीलाई स्वागत
गरिरहेका थिए। हामी कसैको मन थामिएन।
हतपत् गाडी रोकन लगाएर केही बेर ऐसेलुको
बोटमा भुमिमन पाउँदा बाल्यकालमा गोठालो
जाँदा पाखाबारीमा साथीभाइसँग भुक्तिएको
मिठो याद आयो। मिठो ऐसेलु चाछै गर्दा
गृहलक्ष्मीलाई पनि यति मिठो ऐसेलु चखाउन
पाए... भन्ने लाई गर्दा तस्बिर लिन पनि
भ्याइयो।

ओखलदुद्गामा हामीलाई बस्ने,
खाने व्यवस्था मिलाइसकेको जानकारी
रावि दाइमार्फत जनक खड्का भाइले
दिइसकेको अवस्था थियो। गाडी सरासर
रमाइलो डाँडास्थित ग्रिनहिल होटलमा पुगेर
रोकियो। सामानहरू कोठामा थन्क्याएर
मिठो नास्ता खाने काम सकी बजार घुम्न
निस्कने इच्छा भएबमोजिम साथीहरूसँग

बजार घुम्दै गर्दा काठमाडौंबाट आएका पाहुनालाई नगरपालिकाले स्वागत गर्ने कार्यक्रम राखिएको जानकारी प्राप्त भयो । मन उत्साहित थियो । एककासि तुलो पानी परेर वातावरणले मनलाई चिसो बनाए पनि छ बजेतिर ओखलदुङ्गा नगरपालिकाको कार्यालयमा पुगियो । सांसद यज्ञराज सुनुवार, मेयर मोहनकुमार श्रेष्ठले काठमाडौंबाट आएका युगकविका छोरा रविचरण श्रेष्ठ, वरिष्ठ कलाकार दीप श्रेष्ठ, सञ्चारकर्मी दिनेश डिसी, मूर्तिकार राजु मानन्धर र स्थानीय राष्ट्रिय गानका रचयिता व्याकुल माहिलालगायत सबैलाई मिठो चियानास्तासहित न्यानो र हार्दिक स्वागत गर्नुभयो । उहाँहरूको पाहुनासँगको बोली एवम् व्यवहार निकै गम्भीर र हार्दिकतापूर्ण थियो । ८ बजे होटलमा फर्किएर मिठो खाना खाएपछि भोलिपल्टको कार्यक्रममा सहभागी हुन जान पोसाकलगायत अन्य सामानहरू तयार गरेपछि निद्रादेवीको शरणमा परियो । आदरणीय बन्धु डा.लेखसँग एउटै कोठामा अलग अलग सुतियो तर नयाँ ओछ्यानमा सुनुपर्दा गाढा निद्रा लाम्न सकेन ।

जेठ ९ गते बिहान सूर्यको किरण र सेतो कुहिरोभित्र ओखलदुङ्गा बजार सुनसानजस्तो देखिन्थ्यो । गाडीको घारघुर आबाजबाहेक अरू केही सुन्न पाइएको थिएन । नित्यकर्म सकेपछि घुम्न जाने इच्छा जाग्यो । साथीहरूसँग मिलेर होटलभन्दा केही पर गई बजारनजिकै रहेको जड्गाल र वारिपारिका सुन्दर दृश्यहरू

हेर्याँ । बजारमा आएर चियानास्ता खाने र होटलमा जाने काम गरेपछि ९ बजे खाना खाएर साथीहरूसँग मिलेर कार्यक्रमस्थलतिर लागियो । लगभग पन्ध मिनेटको हिँडाइपछि युगकविको जन्मस्थलमा पुयाँ । पाँच वर्षअधि पहिलोचोटि ओखलदुङ्गा जाँदा र अहिलेको परिवेश निकै फरक पाएँ । पहिले वातावरण उराठलाएदो थियो । अहिले बाटाधाटा, पुलपुलेसा, ढल आदिका कामहरू निकै व्यवस्थितरूपमा अधि बढ्दै गरेको पाउँदा स्थानीय निकायको निर्वाचन भएर जनप्रतिनिधि आएकाले यो खालको सुधार भएको होला भन्ने महसुस पनि गर्न ।

भखैरै तयार पारिएको युगकविको साढे आठ फुटको ढलोटको प्रतिमा सुन्दर वस्त्रले ढाकिएको थियो । प्रतिमाको तलातिर वरिपरि युगकविका कालजयी कविताहरू, प्रतिष्ठानका पदाधिकारी र सदस्यहरूको नाम अझिकत गरिएको थियो । त्यसमा आफ्नो नाम पनि सहस्रचिवका रूपमा अझिकत भएको पाउँदा जिम्मेवारीबोधका साथै गर्वको अनुभूति भयो । युगकविको प्रतिमाछेउ गएर तस्बिरहरू लिने काम गरियो । आज सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीबाट प्रतिमा अनावरण तथा म्लष्टापार्क (म्लष्टाहरू-मलवादेवी, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, पाण्डव सुनुवार) को समुद्घाटन गर्ने कार्यक्रम रहेकाले चारैतिरको वातावरण भकीभकाउ थियो । सहरबजारलाई तुल, व्यानर र ध्वजापताकाले दुलाही भित्र्याउने घरजस्तो बनाइएको थियो ।

युगकविको जन्म जहाँ भएको थियो त्यही ठाउँमा प्रतिमा राखिएको छ । प्रतिमा आकृषणको केन्द्र बनेको छ । नजिकैको हरियो जड्गाल र वरिपरिको सुन्दर प्राकृतिक वातावरण निकै मनमोहक देखिन्छ । केही बेर चौतारीमा बसेर सुस्ताउन मन लाग्यो । मन अतीततिर दौडियो । युगकवि जनिमेंदा उनको जन्मोत्सव कसरी मनाइएको थियो होला ! तर आज तिनै कविको १०८ औं वर्षपछि भए पनि जन्मोत्सव मनाउने अवसर प्राप्त भएकोमा हर्षको सीमा छैन । मनमा अनेक कुराहरू आइरहेका वेला सम्माननीय राट्रपतिको सवारी हुने भएकाले चाँडै कार्यक्रमस्थलमा जान सुरक्षाकर्मीबाट निर्देशन भयो । माथि डाँडाबाट नागबेली परेको ओरालो भर्न पन्थ मिनेट जति लाग्यो । मेरा साथमा डा. विदुर, डा. लेख र डा. शैलेन्दु हुनुहुन्थ्यो । ओरालो भर्दा आठ/दश वर्षको उमेरमा ताप्लेजुड बजार गएर खद्कुँडे पुल पुनुअगाडिको ओरालोको भ्रवाहु याद आयो । त्यति वेला शरीरताई तकलिफ भएको थाहा हुन्थ्यो भने अहिले फरक महसुस भइरहेको थियो । जनता उच्च मा. वि.को प्राइमामा ठुलो अनि भव्य मञ्च बनाइएको थियो । मानिसको आउजाउ बाक्लो थियो । सुरक्षकर्मीको उपस्थिति पनि बाकलै देखिन्थ्यो । प्रष्ठानका सदस्य तथा राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डका सहसचिव दुर्गा अर्थाल मञ्चमा गएर व्यवस्थापनको काम गर्दै हुनुहुन्थ्यो । मैले पनि पाहुनाहरूलाई तोकिएको ठाउँमा बसाउने र उहाँहरूलाई युगकवि तथा ओखलदुखाको नाम अद्विक्त टोपी र व्याज दिने काम गर्ँै । प्रचण्ड गर्मीलाई

समेत वास्ता नगरी चारैतिरबाट आएका मानिसको भिडले दर्शक दीर्घा भारेँदै गयो । स्वयम्भूमिसेवकहरूले भिडलाई व्यवस्थित गरेको देखिन्थ्यो । दिनेश डिसी मञ्चमा गएर सुरिलो स्वरमा ओखलदुखाले आर्जन गरेको गौरव र युगकविको जीवनगाथा उजागर गर्दै सबैको ध्यानाकृष्ण गरिरहनुभएको थियो । पुरस्कृत व्यक्तित्वहरूलगायत विशिष्ट महानुभावहरू उपस्थित हुने क्रम जारी थियो ।

सम्माननीय राष्ट्रपति ११ बजे
आइपुनुभएको सङ्केत मिलिसकेको थियो । सर्वप्रथम युगकविको प्रतिमा अनावरण र मङ्गापार्कको उद्घाटन गरी कार्किमस्थलमा पाल्नुभयो । उहाँसँगै उपप्रधान तथा रक्षामन्त्री ईश्वर पोखरेल र प्रदेश १ का मुख्यमन्त्री शेरधन राई पनि हुनुहुन्थ्यो । उपस्थित सबैले करतल ध्वनिका साथ राष्ट्रपतिलगायत पाहुनाको भव्य स्वागत गरेपेश्चात् कार्यक्रम प्रारम्भ भयो । सम्माननीय राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीलाई प्रमुख अतिथि, माननीय रक्षामन्त्री ईश्वर पोख्रेल, माननीय मुख्यमन्त्री शेरधन राई, युगकविका छोरा रविचरणलाई विशिष्ट अतिथिका रूपमा मञ्चमा राखिएको थियो भने कार्यक्रम सिद्धिचरण नगरपालिका ओखलदुखाका मेयर मोहनकुमार श्रेष्ठको अध्यक्षतामा सम्पन्न हुनगइरहेको थियो । अन्य विशिष्ट व्यक्तित्वहरूलाई मञ्चको अग्रासनमा र सर्वसाधारणलाई दर्शक दीर्घामा बस्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट पानसमा दीप प्रज्ज्वलन गरी कार्यक्रमको

समुद्रघाटनपश्चात् माननीय सांसद यजराज सुनुवारले स्वागत मन्तव्य दिनुभएको थियो । त्यस क्रममा उहाँले ओखलढुङ्गालाई साहित्यिक, सांस्कृतिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण र नमुना गन्तव्यस्थल बनाउने प्रतिबद्धतासहित ‘समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली’को नारालाई पनि साकार पार्ने मत्त्वाकाइक्षी योजना सुनाउनुभयो । कार्यक्रमलाई आकर्षक र प्रभावकारी बनाउन अनेक समुदायबाट शुप्रे किसिमका भाँकीहरू प्रदर्शन गरिएका थिए । विद्यालयका शिक्षक तथा शिक्षिकाहरूबाट स्वागतगीत र काठमाडौंबाट आएका दीप श्रेष्ठ, रामकृष्ण दुवाल, मनिष परियार आदिका बेजोड प्रस्तुतिले कार्यक्रमको ओज बढाएको थियो । जति घामको तापक्रम बढाई जान्थ्यो त्यति नै कार्यक्रम ओजपूर्ण बन्दै गएको महसुस हुन्थ्यो । पूर्व सांसद रामहरि खतिवडाको ओजपूर्ण र प्रतिपक्षीय धर्म पालना गर्न निर्वाह गरिएको भाषण निकै प्रभावकारी थियो । त्यस्तै रक्षामन्त्री ईश्वर पोखेलको राष्ट्र निर्माणको अभियानमा वर्तमान सरकारको सक्रियता र युगकविको काव्यिक देनको प्रशंसामा खर्चिएको मन्तव्य अनि मुख्यमन्त्री शेरधन राईको प्रदेश १ को द्रूत विकासको अवधारणाले उपरिस्थित सहभागीलाई आश्वस्त पार्ने कोसिस गरेको महसुस हुन्थ्यो ।

कलाकारहरूबाट गीत, सझीत र विशिष्ट महानुभावहरूबाट मन्तव्य दिने काम भएपछि समाननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट एक लाख राशि र प्रमाणपत्रसहित युगकवि सिद्धिचरण पुरस्कार डा. ध्रुवचन्द्र गौतम, ४० हजार शब्द-संयोजन / ५८

राशि र प्रमाणपत्रसहित युगकवि पत्रकारिता पुरस्कार होमनाथ दाहाल, २५ हजार राशि र प्रमाणपत्रसहित सिद्धिचरण शताब्दी सम्मान प्रा. सुवर्ण शाक्य र १० हजार राशिसहितको प्रशंसापत्र डा. फणीन्द्रराज निरौलालाई प्रदान गर्ने कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो । पुरस्कृत एवम् सम्मानितहरूमध्येबाट डा. ध्रुवचन्द्र गौतमले युगकविको जन्मथलोमा आएर राष्ट्रको सर्वोच्च संस्था राष्ट्रपतिज्यूबाट पुरस्कृत र सम्मानित हुनपाएकोमा आफूनो जीवनयात्राका क्रममा सबैभन्दा ठुलो गौरवबोध भएको उल्लेख गर्नुभएको थियो । त्यस अवसरमा राष्ट्रपतिज्यूबाट राष्ट्रका धरोहर सिद्धिचरण श्रेष्ठजस्ता व्यक्तित्वले नेपाली साहित्यमा पुर्याएको योगदान र उनका योगदानलाई चिरस्मरणीय एवम् मूर्त रूप दिन गरिने यस्ता कार्यक्रमहरूले राष्ट्रको गरिमा बढाउन सहयोग पुने बताउनुभयो । युगकविका छोरा रविचरण श्रेष्ठले ओखलढुङ्गाको माटोप्रति आफूनो मुदुदेखिकै श्रद्धा र नाता रहेकाले युगकविको गरिमा बढाउन मन, वचन र कर्मले श्रद्धापूर्वक लागिएर्ने सबै मानसपुत्रलाई हार्दिक धन्यवाद दिनुभयो । सभापतिको आसनबाट मोहनकुमार श्रेष्ठले कला, साहित्य र सांस्कृतिको जर्गेन गर्न आफू सधैँ सक्रिय रहने बताइरहँदा उहाँप्रति सबै आशावादी बनेको अनुभव हुन्थ्यो । कार्यक्रमको अन्तमा राष्ट्रपतिसँग सामूहिकरूपमा तस्किर लिने कार्यक्रममा सहभागी हुँदा मलाई विद्यावारिधि सम्पन्न गरेपछि शीतलनिवासमा

विभूषित हुँदाको सम्भना आयो । मेरालागि जीवनयात्राका यी दुई क्षण अत्यन्त गौरवपूर्ण र अविस्मरणीय रहे ।

सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूको काठमाडौं प्रस्थानपछि सबै तितरवितर भए । डा.लेख र डा. शैलेन्दुजीको विशेष काम परेकाले विराटनगरतिर लामुभयो । भोक, तिर्खा र गर्मिका कारण असिनपसिन भएको शरीरलाई लिएर डा.देवी नेपाल र मैले बजार आएर नास्ता गर्याँ । आयोजकबाट पनि चियानास्ताको व्यवस्था गरिएको रहेछ । देवीजी कता लामुभयो थाहा भएन । यही मौका छोपी माथि डाँडामा रहेको म्झष्टापार्क अवलोकन गर्न भ्याएँ । म्झष्टाहरूको योगदानलाई हृदयदेखि नमन गर्न । बेलुका ५ बजे युगकविको प्रतिमास्थलमा कविगोष्ठी कार्यक्रम सम्पन्न भयो । काठमाडौंबाट आएका र स्थानीय कविहरूको अपूर्व जमघटमा युगकविसँग सम्बन्धित र राष्ट्रवादी कविताहरू वाचन गरिएका थिए । त्यस अवसरमा ललितकला प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका कुलपति केके कर्मचार्य, रमा शर्मा, गार्गी शर्मा, धनराम श्रेष्ठ, हिरण्यकुमारी पाठक, राजेन्द्र थापा, खड्ग योगी अनिल, मुलोचना मानन्दर, देवी नेपाल, प्रोल्लास सिन्धुलीय, भेषराज खनाल, युवराज दाहाल, रञ्जु दाहाल आदिले कवितावाचन गर्नुभएको थियो । त्यस अवसरमा उपस्थित रविचरण श्रेष्ठ र मेयर मोहनकुमार श्रेष्ठले आफू यस्ता कार्यक्रमबाट ज्योदै उत्साहित भएको बताउनुभएको थियो भने प्राज्ञ देवी

नेपालले प्रज्ञा-प्रतिष्ठानसँग सहकार्य गर्न आफूले पुलको काम गर्ने बताउनुभएको थियो । कवितावाचन कार्यक्रम निकै भव्य र सभ्यरूपमा सम्पन्न भएको थियो ।

बेलुकाको खाना नगरपालिकाकै सौजन्यमा नगरपालिका भवननजिकै एउटा होटलमा राखिएको थियो । विभिन्न परिकारसहितको मिठो खानार सांसद यज्ञराज सुनुवार तथा नगर प्रमुख मोहनकुमार श्रेष्ठको न्यानो स्वागत पाएर मन प्रफुल्लित भएको थियो । खाना खाई उहाँहरूसँग बिदा मागेर वासस्थान गइयो । दिनभरिको व्यस्तताले कठिखेर ओछ्यानमा पल्टूंजस्तो भएको थियो । आज मसँग डा.विदुर हुनुहुन्थ्यो । उहाँसँग मैले सझागत गरेको बिसाँ वर्ष भयो । दानदास श्रेष्ठ, पुष्कर थापा मगरको समेत उपस्थितिमा कविता सुन्ने र सुनाउने काम दुई घण्टा जति चल्यो । निद्रादेवीले च्यापेपछि ११ बजे सुतियो ।

जेठ १० गते बिहान ७ बजे डा.ध्रुवचन्द्र गौतम, होमनाथ दाहाल, डा.विदुर चालिसे, प्रोल्लास सिन्धुलीय, रञ्जु दाहाल, मनिष परियारको टोली काठमाडौंका लागि प्रस्थान गर्यो । डा.गार्गी शर्मा, रमा शर्मा, हिरण्यकुमारी पाठक, पुष्कर थापा आदिको अर्को टोली हलेसी दर्शनका लागि प्रस्थान गर्यो । रवि दाइको हार्दिक बिदाइ लिएर रमाइलो गफगाफ गर्दै र बाटामा मिठा खाने कुरा खाँदै काठमाडौं आइपुगियो । युगकविको जन्मथलोले जुराएको ओखलढुङ्गाको यसपटकको यात्रा निकै अविस्मरणीय रह्यो ।

प्रश्नको लहरोमा सुकेको खोला

❖ गासुदेव अधिकारी

हामीले सानैदेखि सुन्दै आएको 'कुखुरी काँ, बासीभात खाँ, खोई मेरो बासीभात ? बिरालोले खायो । खोई बिरालो ? मुसा मार्न गयो । खोई मुसा ? दुलोभित्र पस्यो ? खोई दुलो ? गाईले कुल्च्यो । खोई गाई ? खोलातिर गयो । खोई खोला ? सुक्यो ।' नेपालमा उहिल्यैदेखि प्रचलित बालगीत हो यो । प्रश्नोत्तर शैलीको यस गीतमा गहिरो बालसुलभ जिजासा तथा प्रश्न मात्र छैन जिजासु बालकलाई पाइला पाइला 'पजल' बनाउने बढ्याइयुक्त उत्तरको बान्की पनि छ । यसका रचयिताप्रति म जहिल्यै नतमस्तक हुन्छ । यो चतुरतापूर्वक खेलिने खेलजस्तो पनि प्रतीत हुन्छ ।

समाजमा यी र यस्ता आहान तथा खेलहरू हुन्छन्, भइ नै रहन्छन् । समाजको चेतनास्तर कमजोर भएको वेला, टाठाबाठाले अनेक अक्कल तथा जुक्ति निकालेर कमजोर वर्गलाई रनभुल्लमा पारी आफ्नो स्वार्थ पूरा गरिआएकै पनि हुन् । यस्ता अक्कल तथा जुक्ति तथाकथित शक्तिशाली व्यक्तिको कोपभाजनमा परी बच्च सामान्यजनले पनि प्रयोग गर्दै आएका छन् । अकबर वीरबलको कथामा सन्की तथा शक्तिको उन्मादले पात्तिएका राजालाई अक्कल दिने सिलसिलामा वीरबलमार्फत अज्ञाइएको कथा सुनिएकै हो । आफ्नीको कथामा पनि समस्याको विशिष्ट समाधानको प्रसङ्ग आउने गरेकै छ ।

छलछाम तथा बढ्याइ मानव समाजको एक चरित्र हो । यसमा सामान्यजनभन्दा बाठा व्यक्ति तथा समुदाय सलाम हुने गर्छन् । यो स्वार्थपूर्तिको धारिलो हतियार हो । आधुनिक राज्यले त्यसलाई नीति, कर्तव्य, जबाफदेहिता

आदि मार्फत व्यवस्थित तुल्याउँदै लगेको छ । बाठाहरूले निमुखाहरूलाई जाति लुटन र लटरपटर गर्नेखोजे पनि तिनका बिरुद्ध राज्य तथा कानुन उभिन्छ । राज्य चाहिने निमुखाको पक्षमा बोल्नका लागि हो, सुरक्षा कवच बन्नका लागि हो । मनपरीतन्त्रका लागि राज्य संरीचत हुने पर्दैन । विश्वका कैयै मुलुक सामाजिक सद्भाव, सुशासन, पारदर्शिता, कानुनीराज, कर्तव्यपालनमा अब्बल हुनसकेका यही व्यवस्थापन र मूल्य स्थापनाको कारणले हो । त्यस्ता मुलुकका जेल खाली हुन्छन् स्कुल कलेज भरिभराउ हुन्छन्, नागरिक/व्यवसायी कर तिर्न उद्यत हुन्छन् । राज्य सबैको अभिभावक हुन्छ । त्यहाँ ठागठाग, लुटपाट वा हारजितभन्दा 'विन विन' भावना वा गेमले प्राथमिता पाउँछ ।

विश्वका धेरैजसो देशका सरकारहरू आफन्त, स्वार्थसमूह वा टाठाबाठाको कब्जामा छन् । त्यस्ता देशमा निमुखा हेपिन्छन्, चुसिन्छन् र सामाजिक न्याय विलुप्त प्रायः हुन्छ । त्यसले विद्रोह, क्रान्ति वा विप्लव जन्माउँछ । चोखा मन तथा सही एजेन्डाका विप्लवीले राज्य सञ्चालनमा पहुँच पाउन सके विलुप्त सामाजिक न्याय बौरेंदै आउँछ, आर्थिक अवसरको पुनर्गवितरण भई समाज नयाँ चरणमा प्रवेश गर्छ । वज्चितिमा परेकाहरू मूल धारमा आउन पाउँछन् । विद्रूप र परिचालित विप्लवीहरूका चालदाल र रूपरझग भने फरक हुन्छ । त्यस्तो परिवेशमा पाखण्ड र मूल्यहीनता देखखलरूपमा अधि आउँछ । फलतः क्रान्तिपछिको नीति, व्यवस्था र गतिविधिले विखण्डन, भद्रगोल र अराजकता नै निम्त्याउँछ । विश्वका कैयन् देश आवेगी

र परिचालित जत्थाको सनकबाट शासित भइरहेका छन् । क्रान्तिपछि तिनले समाजलाई खासै मूल्यदान गर्नसकेका छैनन् ।

हामी अहिले राज्यसत्ताले मुलुक तथा जनता दोहन गरिरहेको विशिष्ट चरणमा छौं । सरकार विरल काम गर्दै छ, विरल इतिहास रच्दै छ । हिजो खेताला शिक्षक भेटिन्थे आज खेताला कैदी । खेताला र डमी व्यवसायी, ऋणीको विगविगी पनि बढ़दो छ । तिनले नाफा आफ्नो भागमा र जोखिम वा बदनामी अरूको भागमा पार्छन् । त्यस्ता छद्म काम तथा व्यवसायमा ठुलाबडाको भूमिका छ र त्यो खुलेआम रूपमै संरक्षित छ । पैसावालाले पावरवालालाई किन्ने, नचाउने र कब्जामा लिने उपक्रम बढ़दो छ । अवसर तथा साधनको केन्द्रीकरणले मुलुक जीर्ण भइरहेको छ । युवा पलायन त्यसैको उपज हो । राजनीतिक संरक्षणमा मुलुकको लुटपाट जारी छ । लूटपाटको यस विशिष्ट चरणमा प्रधानमन्त्री तथा अर्थमन्त्रीको आपसी सद्भाव र गहन सहकार्यले कानुन, मर्यादा र राजकीय धर्मलाई नै चकित परेको छ । यो सरकारी लुटको नमुना परिदृश्य हो । नीतिगत भ्रष्टाचारको उचाइले सगरमाथाको उचाइलाई बाउने बनाइदिएको आम चर्चा छ । पटक पटक ठुला र आफूसम्बद्ध व्यवसायीलाई हित हुनेगरी नीति बनाउने र पोस्ने काम जारी छ । बजेट सार्वजनिक हुने पूर्वसन्ध्यामा निशाचर विशेषज्ञ (?)को हात रहने र आफूखुसी करका दर हेरफेर गर्नेजस्ता आपराधिक कृत्य चुलिँदो छ । त्यस्ता कृत्यको सूचना बाहिर आउँदा दसी प्रमाण मेटन तिनको सिसी फुटेज मेट्ने तथा गायब पार्ने निकृष्ट कर्म चालु छ । यी सबै चर्ताकला हेर्दा हामी आधुनिक र पारदर्शी राज्य प्रणालीमा होइन जडगली कविलातन्त्रमा बाँचिरेहको आभास हुन्छ । क्रान्तिमा सहभागी अगुवा भनाउँदाको यति घिनलाग्दो कृत्य विश्वको राजनीतिक इतिहासमा विरल कृत्य

हुनुपर्छ । विषय सुन्दा, चाल पाउँदा र देखदा नै बान्ता आउँछ । अविकसित कविलातन्त्रभन्दा नीच स्तरका उपर्युक्त हर्कत सहने तथा चुँसम्म पनि नगरी कार्यान्वयनमा सघाउने चुत्थो प्रशासनसमेत लुटपाटका मतियार भएको कुरामा कुनै द्विविधा छैन ।

राज्यका नेतृत्वदायी पदाधिकारीको अगुवाइ तथा संरक्षणमा भएको लुटपाटका जघन्य कृत्यउपर महिनाँ नागरिक अगुवा बोलेनन्, ठुला भनाउँदा मिडियाले मुख खोलेनन् । मुलुकको ढुकुटी रित्याउने यस सेटिङ्डउपर कानुन पालना गर्नुपर्ने सरकारी निकाय हस्तक्षेपका लागि अघि सरेनन् । सबै 'तै चुप, मै चुप'को अवस्थामा रहे । यो किन ? गहिराभन्दा गहिरा प्रश्न उछिजएका छन् ।

खासमा हिजो पनि बैडक लुटदा तथाकथित नागरिक अगुवा बोल्दैनथे । उनीहरूसँग समर्थन वा विरोधका लागि कसैले बनाइदिएको बनिबनाउ मेनु छ । खासमा तिनको खल्तीमा अमूक शक्तिले ब्रह्महलुट गरेको सम्पत्तिको अंश अनेक निहुँ वा नाममा खल्तीमा नपरेको भए जाती नै हुन्थ्यो । मुलुक सकिएको मुद्दा उठाउन मालिकसँग अनुर्मित मान्युपर्ने वा महिनाँ लगाएर आफैलाई सम्फाउनुपर्ने तथाकथित नागरिक अगुवा मुलुक दोहनका अर्का मतियार हुन् । अन्यथा त्यस्ता तिनको जिब्रो लट्टिनुमा शाङ्का छ ।

साना नानीले बासी भात मागेको इस्युलाई बढाउँदै लगेर तिनलाई छक्याउन खोलो सुकेको गीत/कथा रच्ने हामीले संविधान तथा जनादेशलाई कहिले सम्मान गर्नसकौला ? क्रान्तिको नाममा आफू सुनको धुरीमा चढ्ने र जनतालाई नित्य आँधी हुरी तथा खरानी बाँड्ने दिन अन्त्य हुनसकोस् । मुलुकद्वोही सरकार तथा संस्कार अन्तको लागि सम्बद्ध पक्ष जागृत र एकताबद्ध हुनसकोस् ।

साहित्य सन्ध्याको ४२९ औं शृङ्खला सम्पन्न

साहित्य सन्ध्याको मासिक गोष्ठीको ४२९ औं शृङ्खला असार ४ गते अपराह्न १ बजे रत्नराज्य लक्ष्मी क्याम्पस, प्रदर्शनी मार्गमा 'नेपाली साहित्यमा प्रयोगशीलता' विषयमा परिचर्चाको आयोजना गरी सम्पन्न गरियो । सन्ध्याका अध्यक्ष राम विनयको अध्यक्षतामा सम्पन्न उक्त गोष्ठीमा प्रमुख अतिथिका रूपमा प्रा.डा.कृष्णहरि बराल उपस्थित हुनुहुन्थ्यो भने विशेष अतिथिका रूपमा प्राज्ञ विष्णु प्रभात उपस्थित हुनुहुन्थ्यो । अतिथिहरूमा रामबहादुर पहाडी, वासुदेव अधिकारी, प्रा.डा.खेम दाहाल, कणाद महर्षि, डम्बर पहाडी, विन्दु अधिकारी ढकाल, बैरागी जेठा, ज्ञानु विद्रोही, गणेश घिमिरे 'मार्मिक', सुशीला प्रधानाइ, डा.नारायण चौलागाँई, जयन्ती स्पन्दन र डा.विनोद ढकाल उपस्थित हुनुहुन्थ्यो ।

साहित्य सन्ध्याका सदस्य प्रशान्त

खरेलको सञ्चालनमा सम्पन्न भएको उक्त गोष्ठीमा प्रमुख अतिथि प्रा.डा.कृष्णहरि बरालले 'नेपाली साहित्यमा प्रयोगशीलता' विषयमा विशद चर्चा गर्नुभएको थियो ।

गोष्ठीमा डा.नारायण चौलागाँई, कणाद महर्षि, गोपालकुमार मैनाली, विन्दु अधिकारी ढकाल, विनोद दाहाल 'वत्स', ओमप्रसाद कोइराला, मुकुन्द ढकाल, नवराज जोशी, गणेश घिमिरे 'मार्मिक', मुकुन्द न्यौपाने, रमेश गौतम 'पाल्पाली', कुमार नेपाल, बैरागी जेठा, प्रलिसा अधिकारी, सुशीला प्रधानाइ, राम विनय, डम्बर पहाडी, मिसन अधिकारी, ज्ञानु विद्रोही, डा.विनोद ढकाल, रामबहादुर पहाडी, वासुदेव अधिकारी र डा.खेमनाथ दाहालले आआफ्ना कविता, गीत, मुक्तक, गजल, एलाक वाचन/गायन गर्नुभएको थियो भने वाचित सिर्जनामाथि जयन्ती स्पन्दनले टिप्पणी गर्नुभएको थियो ।

बजारमा कृति

कृति	: आफ्नै डम्फु
विधा	: कवितासङ्ग्रह
कवि	: ओमप्रसाद कोइराला
प्रकाशक	: कौशिकी साहित्य प्रतिष्ठान, काठमाडौं
मूल्य	: रु. ३५०-
प्रकाशन वर्ष	: २०७८

मीमांसा दर्शन र मातर्सवादमा सामिप्यता छ

❖ प्रा. डा. नारायण गडतोला

४८

आँ

अविच्छिन्नपमा

भएको साहित्य सन्ध्याको आजको यो विशेष शृङ्खलामा 'मीमांसा दर्शन र प्रगतिशीलता' जस्तो अत्यन्त गहन र रमाइलो विषयमा बहस गर्ने अवसरका लागि धन्यवाद दिन्छु। मीमांसा दर्शन भनेको तीन हजार वर्षअगाडिको चिन्तन हो। मानवजीवनको जट्टाली युग समाप्त भएर आगो खोज्दै हिँडेको समयमा जैमिनी ऋषिले यो दर्शनको प्रतिपादन गरेका हुन्। हुन त यो दर्शनलाई ब्रह्मादेखि नै आएको र अत्यन्त पुरानो दर्शन हो भने पनि मानिएको छ। तर मार्क्सवाद चाहिँ निकै पछाडिको दर्शन हो। हामीकहाँ पूर्वीय दर्शनको पठनपाठन नहुने गरेको तर पाश्चात्य दर्शनको चाहिँ पठनपाठन गर्ने गरिएकाले ओझेलमा परेको मानिन्छ तर अहिले पूर्वीय दर्शनको पनि पठनपाठन गर्ने गरिएको छ। मीमांसा दर्शनले वेदलाई प्रमाण माने हुँदा यसलाई वैदिक दर्शन मानिएको छ। वेदका तीन प्रमुख विशेषताहरू ज्ञान, उपासना र कर्ममध्ये मीमांसा कर्मवादी दर्शन हो। यज्ञको व्यवस्थापन गर्ने काम मीमांसाले गर्दछ। पूर्वीय मीमांसा दर्शनले माने भनेको उत्पादन प्रणाली हो। यज्ञको

शृङ्खलासम्म

सञ्चालन

केन्द्र आगो हो र त्यो अग्निमा उत्पादनलाई हवन गरिन्छ र आगोबाटै मानवको जीवन सुरु हुन्छ भन्ने मान्यता मीमांसाले राख्दछ। उत्पादन प्रणालीको थालनी यज्ञबाट हुन्छ र पुरोहित भनेको सभ्यताको अग्रगामी उत्प्रेरक हो।

मार्क्सले पनि उत्पादन प्रणालीलाई नै जोड दिएका छन्। मीमांसा दर्शनले गौ अर्थात् गाईलाई उत्पादन प्रणालीको महत्त्वपूर्ण औजार मानेको छ। अर्थात् कृषि उत्पादन प्रणालीमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने पशुलाई सम्मान मीमांसा दर्शनले गरेको छ। त्यसैले कार्ल मार्क्सले प्रतिपादन गरेको दर्शनसँग यसले तादात्म्य राख्छ। उनले पनि आफ्नो दर्शनमा औजारको उल्लेख गरेका छन्। यज्ञमा पनि सामूहिकताको भावना हुन्छ र मीमांसा दर्शनमा कृषि यज्ञ, पशु यज्ञको चर्चा गरिएको छ र यज्ञबाट प्राप्त हुने भोजनलाई अमृतको संज्ञा दिइएको छ। पूर्वीय दर्शनले सूर्य, चन्द्रमा, हावा आदिलाई देवता मानेको छ र यी प्रकृति हुन्। प्रकृतिशक्ति अजेय छ भनेर उपासना गरिएको पाइन्छ। यही प्राकृतिक शक्ति मानवीकृत भएर मानवशक्ति बनेको हो। मार्क्सले पनि यही प्राकृतिक शक्तिका

बारेमा वकालत गरेका छन् । पूर्वीय दर्शनलाई काल्पनिक ठाने प्रवृत्ति भए पनि यथार्थमा ब्रह्म भनेको सामूहिक रूप हो, निर्देशक सिद्धान्त हो, समाजकै बृहत् र सूक्ष्म दुबै रूप हो । मानवले परिकल्पना गरेको ईश्वरको मृत्युको घोषणा पाश्चात्य विद्वान निस्तेले गरेका छन् । पूर्वीय दर्शनमा चर्चा गरिएको वा परिकल्पना गरिएको कृष्णाको सन्दर्भ ब्ल्याकहोलसँग सम्बन्धित छ । पश्चिमा दर्शनको अति प्रभावले पर्वीय दर्शन ओभेलमा परेको मात्र हो । पूर्वीय दर्शनको भाषा मिथकीय छ । यस्ता प्राचीन कुराहरूको पुनर्व्याख्या र अनुसन्धान अहिले पनि आवश्यक छ । कर्मप्रधान भएकाले मीमांसा दर्शनले भौतिक सुखका बारेमा

सर्जकहरूमा सादर अनुरोध

कृपया अन्य पत्रपत्रिका, अनलाइन पत्रिका, फेसबुक आदिमा प्रकाशनका लागि नदिइएका र कतै पनि प्रकाशित नभएका प्रकाशनयोग्य सिर्जना मात्र सम्पादनको अधिकारसहित 'शब्द-संयोजन' साहित्यिक मासिक पत्रिकामा प्रकाशनार्थ पठाउनुहुन सादर अनुरोध गरिन्छ । यस पत्रिकामा प्रकाशनार्थ पठाइएका सिर्जना अन्यत्र प्रकाशन गर्नुपर्ने भएमा सूचना दिएर मात्रै प्रकाशन गर्नुहुन हार्दिक अनुरोध गरिन्छ ।

- शब्द-संयोजन परिवार

कर्म वा यज्ञलाई जोड्दछ अनि आत्मा बुद्धि र मनभन्दा भिन्न छ भन्छ तर ईश्वर, मुक्ति वा मोक्ष र आत्माका पक्षमा वकालत नगरी कर्ममा विश्वास गर्नुपर्ने धारणा अघि सार्दछ । दर्शन कविता हुन्छ तर कविता दर्शन होइन । मीमांसा दर्शनका दुइटा पक्षमध्ये रामानुजले कर्म, भक्ति र ज्ञान आवश्यक छन् र यी ईश्वरका प्रतीक हुन्, ज्ञानमा विभेद हुनुहुन्न भनेका छन् भने उत्तर मीमांसा चाहिँ वेदान्त हो भनिएको छ । आजको यो बौद्धिक सभामा आफूले जानेको कुरा अभिव्यक्त गर्ने मवसरले गौरवानुभूति भएको छ ।

-रमेश पोखरेल (प्रा.डा.नारायण गड्टौलाले साहित्य सन्ध्याको ४२८ औँ शृङ्खलामा व्यक्त गर्नुभएको मन्तव्यमा आधारित)

६० हार्दिक श्रद्धाङ्गली

गणेश पौडेल

तिथि : ७ असार २०७९

दिवडगत, आत्माको चीरशान्तिको कामना गर्दै भावपूर्ण श्रद्धाङ्गली अपूर्ण गर्दछौं । साथै यस दुःखद घडीमा शोकसन्तप्त परिवार जनहरूपति हार्दिक समवेदना प्रकट गर्दछौं ।

शब्द-संयोजन परिवार